

126133

NÉPSZERŰ ZSIDÓ KÖNYVTÁR
SZERKESZTIK:
BÁNÓCZI JÓZSEF ÉS GÁBOR IGNÁCZ

((2))
SZÁM

**A ZSIDÓSÁG
LÉNYEGE ÉS
FEJLŐDÉSE**

IRTA
GOLDZIHER IGNÁCZ

I. RÉSZ

A NÉPSZERŰ ZSIDÓ KÖNYVTÁR KIADÁSA

Encycl. 0.108/2.

1107821
v.2

A ZSIDÓSÁG LÉNYEGE ÉS FEJLŐDÉSE

IRTA
GOLDZIHÉRN IGNÁCZ

*Die alten Vorstellungen über
Religion sind nur zu besiegen
durch mehr Religion, nicht durch
Unreligion.*

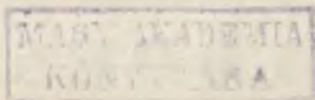
B. Auerbach, Briefe II, 101

I. RÉSZ

1922

A „NÉPSZERŰ ZSIDÓ KÖNYVTÁR” KIADÁSA

126133

őzel 25 éve annak, hogy ezen gyűjteményes füzetben közölt hat előadás egyetemet látogató zsidó ifjak gyülekezetében hangzott el a halhatatlan emlékü Goldziher Ignác ajkáról, a pesti izr. hitközség székházában. Az első öt nyomtatásban is napvilágot látott a Magyar

Zsidó Szemle 1887. és folytatólag 1888. évfolyamában. A hatodik most először kerül a nyilvánosság elé.

Jóleső érzés tölti el mind mai napig lelkemet, valahányszor rágondolok, hogy az egyetemi ifjaknak, kik még az előző iskolai évben tanítványaim voltak, közvetlen óhajára sikerült megnyernem nagynevű mesterünket az előadások megtartására. Ő minden ellenérték nélkül nagy szeretettel adta elő lebilincselő módon ezeket a lelkéből lelkedzett tanításokat; mi pedig, kik osztatlan lélekkel csüngtünk ajkain, mindvégig úgy éreztük, hogy a hirdette igazságok mindenkorra a mi lelkünk kitevő részei lettek.

Ezek a felolvasások egyik láncszeme azoknak a mult század 80-as éveiben megnyilvánuló jelenségeknek és történelmi mozzanatoknak, melyek a jobbak lelkében azt a hitet keltették tele reménnyel, hogy a magyar zsidóság művelt és tisztult vallásos tudata ébredőben és a magyar Izrael vallásos életének megújrodása küszöbön van.

Az Országos Rabbiképző Intézetnek világhírű tekintélyt szereztek már halhatatlan triásza: Bloch

Mózes, dr. Bacher Vilmos és dr. Kaufmann Dávid tanárok. A zsidó vallástudományok benső kapcsolatban az európai tudományokkal itt először tárultak fel hazánkban rabbi-pályára készülő zsidó ifjaink előtt, akik azután tudásukat és meggyőződésüket egyrészt lelkeszi munkásságukkal bevitték a magyar zsidóság köztudatába; másrészt dr. Bacher Vilmos és dr. Bánóczy József szerkesztésében megindult Magyar Zsidó Szemle hasábjain a zsidó vallástudomány disciplináit a magyar nemzeti kultúra szerves részévé tették.

Ez a tevékenység tette lehetővé, hogy rövid időre reá megalakult az Izr. Magyar Irodalmi Társulat, mely felolvasásaival, évkönyveivel és számos könyvkiadványaival népszerűsítvén a tudományos kutatások eredményeit, felkeltette és ébrentartotta az érdeklődést a magyar zsidó társadalom szélesebb rétegeiben is a zsidóság ősi kultúrája iránt.

E tervszerű munkálatoknak mintegy folyományaként hozzáfogott a pesti izr. hitközség az iskolai hitoktatás kérdésének korszerű megoldásához. A kitűzött cél az volt, hogy az ifjúság megbecsülje és megszeresse zsidó vallásunk tanításait, eszméit és törekvéseit, hogy a felekezeten minden rétegű hívei önönmagukra eszméljenek és igaz őrei és gondozói legyenek vallásos kulturánknak, hitünknek és törekvéseinknek.

A vallásos reneszánsz mindezen megindult mozgalmában az elsők sorában látjuk dr. Goldziher Ignácot. A rabbiképző vezérlőbizottságának eleitől fogva tagja, később az intézetnek szeretettel övezett tanára volt. Magyar Zsidó Szemlének már megindulásakor nagytekintélyű munkatársa lett s ugyancsak ebben a folyóiratban ő indítványozta elsőnek az Izr. Magyar Irodalmi Társulat megalakítását. Itt jelent meg az ő kulturtörténeti fontosságú memoranduma is a hitoktatás szervezéséről, melyet a pesti izr. hit-

községhez, mint annak titkára intézett s melynek végrehajtása is az ő nagy nevéhez fűződik. Mindebben egy nagy közös eszme és cél bontakozik ki: hogy a magyar zsidóságot lethargiájából felkeltse s önönmagának visszaadja. Ennek szentelte munkareje jó részét abból a nagy szellemi munkaerőből, mely az ő speciális nagy tudománya mezején neki mindenütt, széles e világon tiszteletet, tekintélyt, nékünk, magyar zsidóknak és a magyar nemzeti kulturánknak pedig soha el nem évülő dicsőséget szerzett.

E kor kulturális tényezőinek és működő személyeinek — köztük Goldziher vezérlő egyéniségének hatásáról részletesebben szólni nem miránk tartozik. Mi beérjük ezzel a megállapítással: úgy érezzük, hogy zsidó vallásunk e hazában új reneszánszát kezdi élni. Eljött az ideje, hogy a mult század 80-as éveinek alkotásai és intézményei most már nem csupán mint fénylő csillagok virrasszanak a zsidóság lelke fölött, hanem a megnyílt lelkekbe melegséget is vígyenek.

Elérkezett Goldziher felolvasásainak is a maga ideje. Köszönet a Zsidó Könyvtár szerkesztőinek, hogy a Magyar Zsidó Szemlének csak kevesekhez férköző lapjaiból új életre hívták ezzel a kiadással. Hitünk, hogy e könyvnek meglészen a nagy hatása. Hitünk az, hogy irányítólag fog hatni a zsidó vallásos élet megújulására, nemes szellemben: az ő szellemében.

Stern Ábrahám.

Bevezetés

raim! A körülöttünk levő világ gúnyos kételkedése, de néha még a saját köreinkben támadó közönyös rezignáció is azzal a kérdéssel fordul felénk, amelyet szentírásunk a „szolgaság házából“ lelki s testi szabadságra megmentett apáinkhoz intéztet gyermekeik által:

„Mi nektek ez a szolgálat?“ Mit jelent, mire való és mi a feladata annak a szolgálatnak, mellyel ti Izráel vallásának hivei vagytok?

Nem Önök azok, kik e kérdést felvetik és nem is e kérdéssel fordultak hozzánk, hogy reá feleletet adjunk. Hanem e kérdéssel ostromolják Önöket minden nap és minden pillanatban. „Mi nektek ez a szolgálat?“ Mi feleletet adjunk e kérdésre, ha meg nem szűnik?

Hogy közösen gondolkodjunk róla, azért gyülekeztünk ide, a fővárosi zsidó hitközség egyik avatott csarnokába. E hitközség előjárósága, melynek szives megbizásából nékem jutott a szó Önök körében, méltó megalégedéssel fogadta az egyetemi zsidó ifjúság egy részének öntudatos szózatát.

Kapcsolatban kívánnak maradni, bármily tudományos pálya várja buzgalmukat, az emberi ismeret-

tek bármily köre köti le figyelmüket, kapcsolatban kívánnak maradni a zsidóság tudományával. Mert — ha jól fogtuk fel szózatukat — érzik és átértik azt az igazságot, hogy tudatos ismeret nélkül hiú a lelkesedés és hogy azok, kik művelt életpályájuknál fogva arra vannak hivatva, hogy a legközelebbi jövőben, szélteben a hazában, a zsidóság ügyének méltó képviselői, jogának és igazainak szószólói, szellemi haladásának hordozói, vallásos magaslatának megjelenítői legyenek, e hivatásnak meg nem felelhetnek, ha buzgalmuk nem volna egyéb heves indulatnál, melynek szellemi tartalma ninesen.

És van okunk kívánni, hogy a művelt ifjuság a zsidóság fejlődésének középpontjától el ne távolodjék, hogy tényezővé váljék e fejlődésben, hogy nemes hevével s buzgó lelkesedésével előmozdítója legyen a nagy munkának, mellyel a jelenkor fiai jövőnknek tartoznak.

Eszméeknek, gondolatoknak, igazságoknak, melyek egy bizonyos körben nemcsak a mult emlékeiül tiszteltetnek, nemcsak a jelenre nézve ruházatlanak fel jelentőséggel, hanem melyekhez a *jövő* számára megalkotott eszmények fűződnek, ily eszméknek, gondolatoknak s igazságoknak leghivatottabb képviselője, hordozója: az *ifjuság*. Néki a legsajátosabb hivatása s feladata, de természetete is, hogy az idealizmust, az igazságokért való tiszta lelkesedést ápolja, habár az ifjuság természetével összefüggő mohó, rohamos módon is. Az ifjussággal érnek meg az új eszmék és általa fognak majdan sikert aratni.

Nines elveszve az az ügy, melyet az ifjuság felkarol; de elbukik, ha az ifjuság elfordul tőle.

A zsidóság fejlődését is a legújabb korban igazságok és eszmék érvényesülése idézte elő, melyek az Önök lelkesedésére várnak, nála nélkül kárba vesznek a jövő számára. Legjelesebb gondolkodóink gondolatai, legőszintébb érzőink érzelmei terméktele-

nek maradnak, ha az ifjuság nem karolja fel azokat és lelkesedésével, idealizmusával hathatós ellensúlyt nem alkot azon akadályok ellen, melyeket a pesszimiztikus óvakodás kétségbeesett, de egyszersmind kétségbeejtő lemondása, melyeket az indifferentizmus dermedtő jéghidege gördit az igazi fellendülés elé.

E feladat megoldására, e hivatás teljesítésére a zsidóság eszméinek csak történeti fejlődésük szerint való művelt s tudományos feldolgozása által készülhet elő bárki. Amit bensőleg, amit szellemünkben fel nem dolgozunk, amellet *buzogni* buzoghatunk ugyan, de pusztán ez indulatra kár volna a *lelkesedés* nevéz pazarolni. Ez igazságtól áthatva fogjuk itt „*a zsidóság lényegének és fejlődésének*“ legfontosabb, hogy ugy mondjam, döntő mozzanatait megfigyelésünk tárgyává tenni.

A zsidóságot, t. uraim, a legkülönfélébb szempon-
tokból és a legkülönfélébb álláspontokról lehet meg-
figyelés tárgyává tenni. És ami tárgyunk kiinduló-
pontját illeti : a zsidóságnak, mint vallástörténeti je-
lenségnek fejlődését, itt a különféle álláspontok kép-
viselői és védői más-más eredményeket fognak felmu-
tathatni, más-más képet fognak alkothatni vallásunk
fejlődésének lefolyásáról, ha ugyan a fejlődés fogal-
mát e térről egyáltalán ki nem tiltják. A nézetek el-
ágazását, amennyiben azok a lélek tiszta meggyőződés-
sén, tehát benső szubjektív igazságon alapulnak, ne
sajnáljuk. Ahol eleven élet pezseg, ott nem szoritha-
tók a meggyőzések hármí kényelmes schéma bé-
kőiba ; ahol a holt betű sohasem vonhatta ki magát a
fejlődő élet igényei, a tudományos vizsgálat eredmé-
nyei alól, ott a nézetek összekoccanásának már a
priori meg vannak adva jogosultságának címei. Tehát
sohase sajnáljuk, a zsidóság érdekében ne sajnáljuk
az öntudatos egyéniség érvényesülését az általános
vallásos élet gazdag változatosságának közepette.

Benne csakis a vallásos gondolkodás gazdagodását üdvözölhetjük és jelét annak, hogy *élünk* és hogy el nem satnyultunk.

Azok között a különféle álláspontok között azonban, melyekből kiindulva, a zsidóságot a szemlélet tárgyává lehetne tenni, mint határozottan kártékonyat és rontót, különösen csak egyet kell tekintenünk és hogy a szemlélet ezen módját követni nem kívánjuk, itt e bevezető előadásban annál is inkább kell kiemel-nünk, minthogy főképp újabb korunkban némelyek kényelmes kibuvónak használták arra nézve, hogy a gyakorlati indifferentizmust a zsidósággal, mint adott ténnyel kiegyeztessék.

A zsidósággal tudniillik nem mint holmi *archeo-lógiai* kérdéssel fogunk foglalkozni, mely a tudós meg a tudásravágyó ember érdekét van hivatva fel-kölnöteni, de mely a jelenkorral élő kapcsolatban nem áll; de még a *puszta kegyelet* tárgyául sem fogjuk te-kinteni, melyet az őskor tiszteletkeltő maradéka iránt érezünk, kegyeletet, mely nem volna egyéb, mint szentimentális visszahatás, melynek egyébként nem volna lényeges tartalma. A zsidóságot, uraim, sem *antiquitás*-nak, sem *reliquiá*-nak nem fogjuk nézni, hanem fogjuk tekinteni *élő szervezetnek*, melyben egyéni részünk van és melynek részei vagyunk, mely nem pusztán *tudományunk*, hanem *életünk*, nem lel-tára a *multnak*, hanem légkör, melyben lélegzünk, élünk és vagyunk. A régiség, a zsidóság történeti fej-lődésének felismerése számunkra nem pusztán *tudo-mányos kérdés*, mely elménket érdekli, hanem szoro-san *gyakorlati* — szabadjon mondanom: a k t u á l i s kérdés, mely vallásos életünk irányára s tartalmára döntő befolyással bír. Nem úgy tekintünk hátrafelé a multba, hogy, mint a bibliai Lót felesége, e visszapi-lantáskor sóbálvánnyá váljunk, hanem a régiség té-nyeiből s a fejlődés menetéből tanulságot fogunk le-vonni a *jelenre* és mi még fontosabb, a *jövőre* nézve.

A való-utakon megállunk — hogy a próféta szavaival éljek — szemlélődünk, megkérdézzük a régi ösvényeket, hogy mely uton járunk mi, hogy megnyugvást találjunk lelkünknek (Jeremiás 6, 16). — Nem fog mindig elegendő időnk jutni arra, hogy a fejlődés mozzanataiból itt rögtön élő szóval levonjuk a tanulságot a jelenre s jövőre nézve. Habár, amennyire csak lehet, e gyakorlati alkalmazást végrehajtjuk vagy irányára reámutatunk, mindamellett komoly értelmiségükre bízandó, uraim, hogy elmékedésükkel tovább fejtsék a meghallgatott lények gyakorlati vonatkozásait s kapcsolatait.

Az eddigiekből is tisztán megérthetik, mily ismeretek közlése képezi a jelen órával megkezdett előadások célját. Határozzuk meg még közelebbről azon ketős irány szerint, melyet az előadások címe magában foglal : *A zsidóság lényege és fejlődése.*

Szó lesz azokról az örök eszmékről, melyek a zsidóság kebelében születtek meg és az emberiség e párányi köréből indultak ki fáklyát gyújtani a sötétségben ; azon örök eszmékről, melyek mind a mai napig vallásos világnézetünk alapját és lényegét teszik és melyeknek szüntelen megvalósítása ad jogcímét létezésünknek ; azon történelmi hagyományokról, melyeket mint lelkiismeretünk legbecsesebb tartalmát s tényeit őrizzük lelkeinkben, melyeket nem hagyunk oda, bárhogyan édesgessenek a világ előnyei és javai, bárhogyan ijessen a gyűlölők gyűlölete, az elnyomók elnyomása. De szólni fogunk másrészt és mindenekelőtt e hagyományok fejlődéséről is. Mert a zsidóság hagyományai, amint nem egy csapással születtek meg, hanem nemzedékek gondolkodói közös lelki munkájának eredményét alkotják, úgy egyfolyton és szünetlenül a haladás s fejlődés tárgyát teszik. Megmaradnak azok, amikül örököltük prófétáinktól s martírjainktól, amidőn a korszakok folyton haladó ismeret-

retei s meggyőződése nemcsitik tartalmukat, szilárdítják igaz és életrevaló voltukat.

Mert ez eszméknek s hagyományoknak — hogy századunk legnagyobb zsidó theológusának szavait körülírjuk — megvan az a jellemző vonása, mely az emberiség maradandó és el nem évülhető szellemi javait kitünteti : hogy kezdettől fogva egy teljes s messze kiható szellemi életet hordanak méhükben ; hogy sokkal gazdagabb tartalmat ölelnek fel, semhogy a szavak szűk kerete egyszersmindenkorra meghatározhatná foglalatjukat ; hogy az emberiség haladásával s változásával vele együtt megifjodnak, mulékony formájukat széttörik, átváltoztatják s mégis ugyanazoknak megmaradnak ; hogy minden körülmények között bensőleg továbbható életelemül bizonyulnak, soha rideg megállapodástól le nem biliicseltetnek. Éppen e jellemükben rejlik szellemi erejük, hogy nem alkalmasak a lepecsételtetésre s kimerülésre, hogy ideig-óráig tartó félreismertetés, hogy látszólagos elhomályosodás után mindig újra fényre derülnek,¹ mert a velük született rendeltetésük minden időben új életerőt kölcsönöz nekik, az idők körülményei s igényei szerint új irányban emeli a hívők lelki szükségletévé.

Élő organizmusnak csak az nevezhető, ami fejlődik és tenyészik. Ami nem fejlődik, annak nincsen élete, az nincsen is hivatva az életre. A fejlődés és elsatnyulás között nincsen középső közvetítőfok. A vallás, e magasztos ősi intézmény, is tárgya a fejlődésnek. Fejlődésének mozgató eleme az igazság, amelyet a lelkeknek hirdet és amely meg akar maradni igazságnak mindenkor és mindenütt ; meg akar állni mint nemesítője minden egyéb ismeretünknek, mint eszményítője akaratunknak s cselekvésünknek, mint

¹ Geiger Ábrahám : *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben* VII. (1869.) 8. lap.

elő kutforrása vigasztalásunknak s felocsudásunknak mindenkor és mindenütt.

A korszakok gondolkodó munkája is haladva fejlődik. Haladásába bele van foglalva a vallásos igazságok fejlődése és a mi zsidóságunk hagyományának lenyészése is.

Szükséges-e ezek után Önöknek még bővebben magyaráznom, hogy miben áll a zsidóság haladó fejlődése? Állhat-e egyébből, mint a zsidóság tanai mind mélyebb és mélyebb alapra építéséből, a tudomány igazságaival, amelyekkel semmi más igazság ellentétben nem állhat, mind erősebb és elválhatlanabb összeolvasztásából, azért, hogy fölötte állhassanak minden kételkedésnek; állhat-e egyébből, mint azon összhangzat megteremtéséből, mely az igazságok e sora és az igazságok minden más egyéb csoportjai között kell, hogy fennálljon? vagy végül állhat-e másból, mint azon törekvés folytonos megvalósításából, hogy a haladó századok szellemi munkájában és vívmányaiban számot tegyen a mi szünetlenül megíjódó, de azért maga magával azonosnak megmaradó zsidóságunk!

Maga magával azonosnak megmaradó zsidóságunk! Mert valóban a világért se féljünk a fejlődés céljaitól, ne rettegjünk a fejlődés végső eredményeitől!

Mert ezer éveket élünk már. Ifjak voltunk és ifju volt a világ; férfiak lettünk és megizmosodott a világ; azt mondják, hogy aggkort értünk és jó nagyot fordult a világ; de fejlődésünk összes fokain által azért soha el nem pirultunk és el nem pirulunk ezentul sem soha, ha vallást teszünk arról, amiért apáink tüzön és vizen keresztül mentek, hogy „*Adónáj előhénú Adónáj Echod*“.

Sőt bátran elmondhatjuk, hogy felekezetünk előrehaladásának több évezredes menetében e nagy erkölcsi eszmének, mely legelőször az emberiség törté-

netében a *mi* őseinknek nyilatkozott meg, minél tisztább és zavartalanabb kifejtése, hogy úgy mondjuk *abszolút* felfogása és ilyenül ápolása volt az életet adó elem, mely a fejlődésben mintegy szilárd és meg nem ingatható sarkpont bizonyult, mint egy erős bástya benső s külső küzdelmek alatt. Körülötte felekezetünk soha nem ismert engedményt, tágítást, kiegyezést, paktumot; a monotheisztikus gondolat bármilyen, akár dialektikai, akár misztikus megzavarását s elhomályosítását kereken visszautasította magától mindig; még pedig annál nyomósabban, mennél magasabb fokát érte el a szellemi fejlődés, melyben élünk; e visszautasítás volt és maradt meg mintegy negatív dogmája, a legelső s legállandóbb, mely valaha vallásos irodalmunkban szóba kerül. E gondolat lényege körül nem ismertek harcot a vallásos pártok, melyek felekezetünkben éppen úgy, mint minden más fejlődő felekezetben, az idők hosszú menetében a legrégibb időktől kezdve egészen a legújabb időkig alakultak: nem tettek különbséget a tudomány legmélyebb elméletei, sem a műveletlen köznép inkább ösztönszerű vallásos érzülete; e hitvallást adjuk ajkára gyermekeinknek és e hitvallás tisztán megőrzéséről és tudományos beigazolásáról elmélkedtek vallásunk bölcselkedői. És érette érdemes volt szenvedni, érette érdemes marad élni és áldozni.¹

Vallásunk haladása ezek szerint nem központosulhat pusztán azon formák változása körül, melyek a vallásos érzés *külső* megnyilatkozásának eszközeiül szolgálnak. Végzetes félreértése volna a vallásos haladás céljainak s hivatásának az a tan, hogy aprólékos

¹ E helyen, a fenti passzus bővebb megértéséül, felolvasó a monotheizmus fejlődési fokairól adott behatóbb magyarázatot, különösen arról, amit Schelling óta *henotheismus*-nak szoktak nevezni, és azon fokról, melyet szerző a *syntheismus* néven nevez.

formák külső elváltozása, az izlés igényeihez való közelítése által mindent elvégeztünk a vallásos fejlődés körében. Nem felesleges a munka e része sem. A külső istentisztelet feladata, hogy mindent kifejezésre juttasson, ami közös érzelmeink világát alkotja, ami szent eszmék töltik el szellemünket, közösségünk magasztos emlékeit s reményeit, mindazt, ami bennünket a mindennapiság köréből kiemel és egy eszményi világgal hoz kapcsolatba. E szempontból változott a kultusz időről-időre; legrégebbi őskorától kezdve bővült újabb eszmékkal, melyeket újabb korok teremtettek meg és melyek vallásos életünk gyűjtő helyén keresték kifejezésüket. Ily igényei vannak jelen korunk zsidóságának is és a kultusz az alkalom, hol érvényre emelésük a legavatottabb formák között juthat kifejezésre.

De már e gondolattal, melyet nincsen művelt zsidó, aki tagadna, meg van adva a haladás e külső mozzanatának iránya s benső tartalma. Értéke csak akkor lehet, midőn nem pusztán az érzéki benyomás igazítja, hanem midőn az eszméknek szolgálatában áll, tőlük nyeri impulzusát, általuk indítatva mozog előre; midőn a formák nem egyebek, mint a magasabb színre emelkedő, mindinkább tisztuló eszméktől termett lelki igény szószólói, tolmácsolói azon művelt felfogásnak, mely által hagyományaink s emlékeink valódi értékük szerint töltik el szellemünket és megmaradnak modern vallásos életünknek nagybecsű mozzanatai.

E feladat hű teljesítése nagy szellemi munkát tételez fel, *a művelt zsidó közérzület tudományos kifejtését*, mely munkán korunk nagy szellemei fáradoztak, kemény küzdelmek között nagy és gyümölcsöző eredménnyel fáradoztak. De e munka nem azért végeztetett, hogy a tudós dolgozószobájának korlátait túl ne lépje. Ez esetben meddő és valódi haszon nélküli munka maradna. És ha van okunk panaszkodni

azért, hogy művelt közönségünk, hogy elsősorban művelt ifjuságunk e szellemi munka eredményeit elhanyagolja, hogy a vallástudomány haladó eredményei iránt csak oly közönyösséggel viseltetik, mint akár más oly szaktudomány iránt, melyhez semmi köze, mely a gyakorlati életre nem szól, meg az általános műveltségben nagy számba nem megy : akkor e jelenség főképp azért ébresztheti fel fájdalmunkat, mert csakis ez érdek, csakis e részvét tehetné a vallásos tudomány nagy eredményeit gyümölcsözőkké, a vallásos gondolkodás haladásának szolgálatában, mely azoknak egyedüli célja, egyedüli indító oka. Csakis e tudományos eredmények eleven felkarolása, nem pártolása, hanem felkarolása, tudományos eredményeké ugyanis, melyek egyedül hivatvák a vallásos életnek irányt adni, a haladást tudatossá tenni, a véletlenségek köréből kiemelni és valódi szellemi igények kifejezésévé alkotni azokat, csakis — mondom — e tudományos eredmények élő áthatása és alkalmazása a vallásos életre emelhet bennünket oda, ahová az igazi vallásos haladás által emelkedni kívánunk.

Ez az álláspont nem tagadja meg a multat, nem szakít a történettel, sőt belőlük indul ki, hozzájuk fűződik egyenes fejlődése menetében ; az igazi életet és a vele harmonikus tant abból meríti, de nem nézi le az élő jelenkor igényeit ; midőn a dicső multnak tiszteletét el nem hanyagolja, nem hűnyja be szemeit *jövők* még fontosabb érdekei elől, hanem mindent ennek szempontjából dolgoz fel : egyszóval az *életnek* szolgál, az örökösen megifjodó szellemmel lépést tart, nem pedig csupán a rég elnémult régiség árnyképeit vadássza, melyeket megmarkolni úgy sincsen hatalmában. Csakis úgy érdemes a vallásos *tudomány* nevére.

Ez a célja a vallásos fejlődésnek a jelenkorban. De forduljunk ismét a mult felé !

Mondottuk már, a zsidók vallásos eszméi, épp oly kevésbé, mint bármely népéi, nem születtek

meg egy csapásra. Sőt keresztülmentek fejlődési fokokon, amint más népek vallásos alkotásai-
ban is fejlődési fokok egymásután következését tapasztalhatjuk.

A sivatagban vándorló, majd pedig a Jordán partjain letelepedő és állami életük megalapításán fáradozó héberék vallásos élete nem állhatott azon szellemi magaslaton, melyet Jezsajásban bámulunk : ezt meg a maga részéről túlszárnyalja azon névtelen próféta fenkölt világnézlete, ki a fogságban élő testvéreinek nyujtá ama magasztos vigasztaló tanokat, melyek a zsidóság későbbi fejlődésének legragyogóbb magaslatait tüntetik elénk. Mig zsidóságunk ama tisztán spirituális, a nép erkölcsi hivatásának tudatát ébresztő és tápláló vallás-felfogáshoz eljutott vala, mely vallásunk későbbi érettségének kiinduló pontját teszi, számos fejlődési fokot futott meg, melyeknek nyomait megőrizte számunkra, de az egész művelt emberiség számára is, Szentírásunk. Vallásunk ez alapvető szent okiratában, így szóltam más helyen és megismétlem ez alkalommal is, „valóságos vallásos fejlődés emlékeit bírjuk s tanuságát annak, hogy a zsidók vallásának örök alapja folyton fejlődő szellemi életnek képét tárja elénk, hogy ellentétes elemeknek forrongását és végső eredményül azoknak nagy erkölcsi s világtörténelmi gondolatokban való egyesülését és koncentrációját mutatja be nekünk. Ha szüksége volna még az irodalomnak, mely hitünk legihletettebb tanítóinak inspirációit foglalja magában, jogcímre arra nézve, hogy a szó vallási értelmében szentnek higyjük s ilyenül őrizzük : valóban egyik legigazabb okát e szentségnek éppen abban a tényben találhatnók, hogy benne vannak lerakva a vallásos élet sokoldalú nyilatkozásainak hű dokumentumai, mind megannyi örökérvényű tanusága az önmegszentelésre törekvő emberi szellem mozgásának a vallásos tökéletesség felé“.

Ez igazságot azért kellett e bevezető előadásban nagy nyomatékkal kiemelni, mert az újabbkori vallástudománynak egyik alapvető módszertani vezéreszméjével függ össze, melynek el nem ismerése lehetetlenné teszi bárkinek, hogy valamely vallás történelmi alakulását, múltját és jelenét megértse. Így a zsidó vallással sem lehet tisztában, aki ez igazságot, mely nem légből kapott elmefuttatásokra, hanem a régiség okirataiban tudományosan megállapított tényállásra alapítja jogát, át nem látja, visszautasítja, vagy ami mindezeknél végzetesebb, kicsinybe veszi.

Igenis, uraim, a vallástudomány terén is egyik legsarkalatosabb igazság, melynek konstatálása emelte csak az ismeretek e csoportját a tudományok sorába : a *fejlődés ténye*. Akik a vallást — akár mint általános lélektani tüneményt és nyilatkozásainak különféle alakulását viszonyban a lelki fejlődés különféle fokaihoz, akár pedig mint valamely különös nemzeti vagy világvallást — azon hatás szerint veszik szemügyre, melyet valamely nemzetnek vagy az emberiségnek szellemi s erkölcsi állapotaira gyakorolt ; akik, mondom, a vallást vagy a vallásokat, mint a létesülés folyamatának alávettét, ennek folytán alakuló, fejlődő s tenyésző szellemi szervezeteket kutatják : azok tudományos, öntudatos gondolkodás tárgyául tekintik azt. Ezáltal képességet nyernek arra is, hogy saját vallásuk lényegéről és helyéről a többi vallások között, úgy mint az emberiség általános feladatainak közepette, helyes fogalmakat szerezzenek és e feladatok megoldását elősegítsék. Akik pedig a fejlődés és történelmi alakulás tudományos tényeit kicsinylőleg lenézik és mint sokszor történni szokott, azon könnyelmű ürügy alatt, hogy e téren biztosat megismerni nem lehet és hogyha reá lépünk, merő hipotézisek tönkölő terére lépünk, vallásukat nem tartják méltónak arra, hogy létesülésének egész folyamatát egységes tudással felöleljék : azok — mondom

— e lemondással lemondanak egyszersmind arról is, hogy vallásukat tudomány tárgyául tekintsék, de a maguk számára még az arra való képességről is, hogy a vallásos élet nagy érdekeiben, vagy akár csak mindennapi közkérdéseiben is cselekvő részük legyen.

Melyek hát a vallásfejlődés nagy korszakai? Ez a kérdés az, melyből a vallástudomány kiindul; megfigyelve a nagy, művelt világnépek vallásos emlékeit, melyek e tudomány pozitív alapjait alkotják, arra a meggyőződésre jut, hogy a vallásfejlődést nem lehet *népek* szerint különböző szempontok alatt szemlélni. Mert a népek vallásai, fejlődésük különböző korszakaiban különböző fokait mutatják fel a tökéletességnek. Tudományos szempontból tévedés, sőt merő lehetetlenség volna p. o. a *görög* vallásról mint magában véve egységes vallástörténeti egyéniségről szólni; — Homeros vallásnézlete különbözik a Pindarosétól, a Hesiodosétól, meg a tragikusokétól, hogy ne is mondjam a Plátonétól meg Aristotelesétől, amint már e fokok egymás között is hatalmas különbözést mutatnak föl. Így van ez minden népnél. Hogyan lehetne már most a különféle korszakokban, a vallásos gondolkodás és erkölcsös érzés haladásának mértéke szerint fejlődött világnézet különféle fejlődési mozzanatait egy kalap alá vonni, róluk egy füst alatt szólni?

Ugyanily szempont alá tartozik a vallás alakulása s fejlődése bármely népnél, melytől történelmünk különféle korszakaiból írott emlékek maradtak reánk. Példa rá, hogy csak egy nagy körről tegyek említést, a régi egyiptomiak vallása, melynek emlékeit, amint azok a hieroglif feliratokon és nagyszámu papirtekercsekben maradtak fenn, mai nap az illető tudomány a legbehatóbb kritikával képes elemezni. Régi időben az egyiptomiak vallásáról mint egy magában véve egyszer s mindenkorra befejezett rendszerről

szólottak. Mióta a hieroglif emlékek egyébre is szolgálnak, mint pusztá nyelvészeti és írástörténeti kutatásokra, mióta a régiség egyik nevezetes kulturnépének szellemi jelentősége tanulmányozásának forrásaiként használhatja őket a tudomány, azóta azt a tanulságot nyújtják a történészek, hogy konzervativságáról híres e nép vallásos eszméi és gyakorlatai is a történelmi fejlődés s alakulás tárgyai és eredményei voltak. Szakasztott ily feleletet adtak az ékiratok azoknak, kik belőlük a régi babilóniai s asszíriai vallás történetére nézve kerestek okulást. És épp ily feleletet adnak az európai és ázsiai népek azon irodalmi, melyek az írás s nyelv sajátosságai által inkább hozzáférhetők, mint az említettek.

Egyszóval : amíg vallásos életet látunk valahol, addig fejlődésnek vagyunk szemtanui ; amint az utóbbinak vége szakad, már nem élő szervezettel, hanem behalzsamozott múmiával állunk szemközt, mely ugyan, mint már kiemeltük volt, lehet — annak, akinek — tisztelet, kegyelet, talán romantikus vágyakozás tárgya, de melyről egyet el nem lehet mondani : azt, hogy él, hogy életet művel, hogy az életben számot tenni van hivatva.

E fontos szempontról nem szabad megfeledkeznünk, uraim, sőt e szempontot kell az egyedüli jogos vezérlő elvnek tekintenünk először, ha a zsidó nép szellemi kifejlésének multjába vetjük vizsgáló pillantásunkat és másodsor, ha a zsidóság jelen alakulásának igényeiről, jövője irányában táplált reményünkről elmélkedünk !

Hogy tehát a zsidóságban uralkodó eszméket megértsük, elsősorban szükséges, hogy nagyjában tudomást vegyünk azokról a tényezőkről, melyek a zsidó vallás szervezetén belül e fejlődést korszakonként elősegítették, melyek a beállott haladó fejlődés hordozói s képviselői voltak. Általán a következő historiai tényre akarnám figyelmüket irányozni. Nem

csupán a vallástörténet terén, de különösen ő rajta, a fejlődésnek kétféle módját lehet megkülönböztetni. *Először* is olyat, mely a *közösség* szellemében akaratlanul, önkéntelenül, minden cél előzetes kitűzése nélkül megy végbe. A lelki élet nyilatkozásainak megvan a maga szabályossága, léteznek más szóval pszichológiai törvények, melyek a lelki élet nyilatkozásaiban érvényesülnek. Ma minden művelt ember tudja, hogy a pszichológia törvényei miképpen érvényesülnek a lelki élet egyik legfontosabb és legelőkelőbb körében, a nyelv alakulásában s fejlődésében. A vallásfejlődésen is ily törvényszerűség érvényesülése tapasztalható.

Nem puszta véletlenség hatása alatt lesznek a mithoszi nevekből személyek, melyeknek történetel vannak, ezekből meg istenek s hősök; nem puszta véletlenség hatása alatt fejlődik ki e csirákból a pogányok polytheizmusa, melyből aztán lassu fejlődéssel a lelki élet magasabb fokainak és az erkölcsös tudat nemesebb sejtéseinek megfelelő absztrakciók alakúlnak s finomabb isteni fogalom képződik. Azon tagadhatatlan tény, hogy az e fejlődésben nyilvánuló jelenségek *általánosak*, az emberiség hármely fájában egyaránt nyilvánvalók, azt mutatja, hogy *törvényszerűek*, a társadalom pszichológiai határozottságával összefüggők. A benne nyilvánuló jelenségek nem az *egyénnek*, hanem az összességnek hatásai, melyek egyféleképpen folynak le, ha valamely hatalmas egyéniségnek vagy a hatalmas egyéniségek egész csoportjának nem sikerül, befolyásával más irányba terelni a társadalom akaratát.

És ezzel máris érintettük volna a vallásfejlődésnek *második* módját, melyet nem általánosan ható pszichológiai törvények, hanem *hatalmas egyéniségek* idéznek elő. Ezek irányt adnak a szellemeknek is — hogy most ne is szóljak még azon nagy reformról, melyhez lassu, természetszerű fejlődéssel a nép el-

jutni nem képes. És valamint itt általán az egyéni hatás terén állunk, úgy az irányadó egyéniségek hirdetésének befogadásában is a nép egyénisége, lelkületének külön határozottsága érvényesül. Hogy példávat éljek, a régi héber nép a Kánaánban divó vallásyakorlásból pusztán pszichológiai fejlődés alapján alig ér odáig, ahová őt a nagy próféták vallásos hirdetése emelé. A vallásos világfelfogás, melyet e hatalmas egyének alkottak, az ő egyéniségük és a befogadó nép egyéni határozottsága összehatásának eredménye. De a törvényszerűség országa azért e ponton sem érint. Mert azon viszony, melybe az új alkotás a lerontott előzményekhez jut, ismét elkerülhetetlen jelenségeket idéz elő, melyeknek felkutatása bármely vallás történetének legvonzóbb problémáit nyújtja elénk.

A vallás nem egyedüli mozzanat az emberiség élete magasabb nyilatkozataiban, melyekben az imént fejtegettem jelenségek érvényesülnek. T. hallgatóim közül azok, kik ez idő szerint tán a jogi és polgári intézmények története tanulmányának élnek, a társadalmi intézmények fejlődése köréből igen csattanós párhuzamokkal élénkíthetik azon száraz fejtegetést, melyet hússal s vérrel csak akkor környezhetünk, midőn a vallásos élet pozitív tényeihez elértünk.

De ahhoz a kérdéshez már ez idő szerint is eljutottunk, hogy a zsidó vallásos eszmék fejlődésében volt-e helye egyáltalán a hatalmas egyéniségek s az általok megteremtett mozgalmak befolyásának; hogy vannak-e időpontjai vallásunk fejlődésének, midőn a zsidóság szellemét lendületes egyéniségeknek reáátható lelkesedése villanyozza fel, kik összegezve az addigi fejlődést, kitűzik azt az irányt, melybe a hagyományos zsidóság lép, hogy régi eszméit újból működő elemekké teremtse anélkül, hogy lényegükből egy hajszálnyit is feláldozna, sőt úgy, hogy a ré-

giség hagyományainak a fejlődés igényei szerint elevenebb tartalmat kölcsönöz ?

Vallásunk története és ezen belül különösen az imént felhozott példa is arra tanít, hogy igenis voltak ily egyéniségek ; sőt elmondhatjuk, hogy ősi vallásunk fejlődésének éppen azok a leghatalmasabb mozzanatai, melyek nem általános lélektani törvényeken alapuló jelenségekként tűnnek elénk, hanem amelyeknek küszöbén hatalmas szellemi individualitások állanak, fejlődésünk sajátossága szerint nem egyes személyek, hanem egész körök, melyek a hagyományozott igazságokat a maguk idejében új élet-erővel hatották át.

Nem érthetjük meg a zsidóság lényegét, nem hatolhatunk szellemi értékének mélyére, ha azokkal a mozgalmakkal meg nem ismerkedünk, melyek fejlődését előbbre vitték és korszakonként új meg új ösvényeket nyitottak életereje érvényesülésének. És ezért a logikai rend rovására előbb fogunk megismerni a zsidóság fejlődése mozzanataival, mintsem azon eszmékről szólnánk, melyek vallásunknak ugyszólván lelkét teszik, középpontját, melyből életének összes nyilatkozatai mintegy kisugároznak.

Már e történeti átpillantás alkalmával is egyes eszmék fognak kidomborodni, melyek zsidóságunk lényegének megvilágítására szolgálnak.

Másrészt e fejlődési mozzanatok során nem fogunk szólhatni mindazon mozgalmakról, melyek bár tartalmasságuknál fogva elég nevezetesek, melyek ugyan hatást is gyakoroltak, de a zsidóság fejlődésére nézve nem oly általánosat, maradandót és messze kihatót, hogy nékiök ez összefüggésben döntő szerepet tulajdoníthatnánk. Hogy csak egy példát említsek, nem fogjuk ily döntő és általános fejlődési mozzanatként tekinthetni azt a nevezetes irodalmi mozgalmat, mely az egyiptomi zsidóság kebelében fejlődött, időszámításunkat megelőzőleg körülbelül a II. században :

a hellenizmust, melynek tetőpontját *Philon* irodalmi munkája jeleníti meg nekünk. Még pedig azért nem, mert — nagy szempontokból nézve — csak futólagos és ideiglenes hatása volt; a zsidóság későbbi fejlődésében nem bizonyult életrevaló elemnek; felemás természete nem képesítette az általános érvényesülésre. Inkább érdekes, semmint fontos tünemény, melynek hatását a zsidóságon belül már a letünése utáni század sem érezte többé; mert egy hollandi tudóst idézve, „nem volt gyökere az életben és azért meg kellett buknia“ (Kuenen.) A történet azon mozzanatairól sem fogunk szólni, melyek inkább lankasztó, semmint előmozdító hatással voltak, bármily gazdag legyen az az irodalom, melyet megteremtettek.

Ellenben figyelmünket a történet azon mozzanatai fogják lekötni, melyek a zsidó vallásos gondolkodásban korszakokat alkottak és melyeknek nagy hatása alatt állunk mind mai napig, mert egyrészt új eszmékkel termékenyítették a fejlődés menetét, másrészt a régi eszméket az újabb korok igényeinek mértéke szerint fejlesztették és bevezették az élet küzdő terére, hogy ott mindig újból érvényesüljenek. Ezek fejlődésünk történetének azon mozzanatai, melyek a jelentőségüknél fogva nem voltak múlékony, pillanatnyi, ideiglenes természetűek, hanem amelyek a fejlődés minden későbbi fázisában egészséges, értékes alapot nyújtottak és biztosítékot arra nézve, hogy a fejlődés menete a zsidó vallás alapigazságaitól el ne térjen, oly irányokba ne kerüljön, melyek ez alapigazságokkal ellenkező áramlatokba sodorhatnák vallásunkat, mely csupán ez alapoknak köszöni, hogy uralkodó eszméi az idők hullámvásainak közepette erős kösziklaként állhattak meg.

Melyek tehát fejlődésünknek ezek az egymásután bekövetkezett, de hatásukat tekintve, állandó, továbbható mozzanatai?

E mozzanatok a következők :

1. *A prófétizmus*, 2. *a rabbinizmus* (e keltő az ókorban), 3. *a filozófia hatása* (a középkorban), 4. *az ujkori vallástudomány*.

Ezek azok a fejlődési csomópontok, melyeknek egyenkint való hatását kimutatni lesz a következő felolvasásainknak tárgya.

Szives figyelmüket fogom ezek számára kérni.

Prófétizmus

I.

Mintha a sötétségből a világosságba lépnénk, mintha vastag éji homályból nyári verőfényre ébrednénk, úgy lépünk Izraelnek régibb vallástörténeti viszonyaiból a próféták körébe.

Világosságba lépünk vele két szempontból. Először azért, mert a próféták reánk maradt

iratai, melyeknek kronológiai elhelyezésére nézve a bibliai irodalomtudományban lényeges és az összes benyomás bizonyosságát akadályozó kételyek már alig forognak fenn, különösen alkalmasak arra, hogy bennök mintegy tükörben ismerhessük fel az illető korszakok vallásos helyzetét; így fontos segédeszközül szolgálnak annak meghatározására, hogy mily szokások és nézetek uralkodtak a nép életében, mily fokon állottak és mennyire fejlődtek volt addig az írott törvények, melyek a nép életét szabályozták.

De világosságba lépünk vele még egy másik szempontból is, közelebről: erkölcsi tekintetben. A legelső próféta, kitől írott emlék marad reánk, Ámósz, aki nem hivatalból, de igenis a lelkében élő hivatása szerint volt hirdetője a vallásos igazságnak: „Nem vagyok próféta, sem próféták tanítványa nem vagyok, — ugymond — hanem juhpásztor vagyok és vad fü-

géket szedegetek. És elhivott engem az Isten a juh melől és megparancsolta nékem : eredj és hirdess az én népemnek, Izráelnek“ (Ám. 7 : 14., 15.) Már ez a régi próféta, ki a hivatásában osztozó társainak fényes sorát megnyitja, hiven a prófétizmus vallási hagyományaihoz (v. ö. I. Sám. 15 : 22.) e tant hirdeti, melynek visszhangja a prófétizmus fénykorából oly gyakran és oly jóltevőleg érinti lelkünket : „Győlölöm, megvetem a ti körmeneteiteket és nem szagolom ünnepi (áldozataitok) illatát. Mert ha égő áldozatokat mutattok be nekem, a ti ajándékaitokat nem kedvelem és kövér marháitok feláldozását számba nem veszem. Távolítsd el tőlem énekeid nagy tömegét, hárfáid szavára nem hallgatok. Hanem nyilvánuljon mint a folyóvíz az igazság s a becsületesség, mint a ki nem apadó patak. Vajjon áldozatokat és ajándékokat mutattatok-e be nekem, Izráel háza, negyven éven át a pusztaságban?“ (5 : 21—25.)

E hang ezentul el nem némul, e tan ezentul folyton környezi a füstölgő oltárokat, miglen annyi nem valósul belőle, amennyit a nép régi szokásai elbirnak, melyekre nemesítőleg és eszményítőleg hatnak. Ismétlődik Ézsajással (1 : 11—17.), kinek erre vonatkozó beszédét még ma is ájtatosan hallgatja meg a zsinagóga, a jeruzsálemi templom elpusztulása emléknapiját megelőző szombaton ; ismétlődik e nagy próféta ifjabb kortársával, Mikával (6 : 6—8.) : „Mivel menjek elébe az Örökkévalónak, mivel alázzam meg magam a fenséges Isten előtt ? Égő áldozatokat vigyek-e elibe, avagy esztendő borjukat ? Vajjon kedvét találná-e az Örökkévaló a kosok ezreiben, az olajpatakok tizezreiben ? Vajjon adjam-e elsőszülöttemet bűnömnek váltságául, az én méhemnek gyümölcsét az én lelkem bűneért ? — Oh ember, megmondották neked, mi legyen a jó : és mit kíván az Örökkévaló tőled egyebet, hanem hogy igazságot cselekedjél, szerezsed az irgalmasságot és hogy alázatosan jársz a te

Isteneddel.“ És ugyan-e hang az, melyet a Jeruzsálem elpusztulásának tanujától, Jeremiástól már mintegy polémiává fejlődve hallunk. (7 : 21 kk.). Nem jól mondtuk-e, hogy világosságba lépünk attól a pillanattól, midőn e tanok hajnala hasad Izráel szellemére ?

De még egyszer térjünk vissza Ámószra, a legrégebb prófétai íróra. Nyissunk rá arra a könyvecskére, melynek csekély terjedelme miatt a tizenkét kis próféta között találjuk hirdetésait. Összesen kilenc caputból áll és az azokba foglalt beszédek nemcsak a szerző tulajdonképeni hazájára terjednek. Ő a déli, ugynevezett Júda országának volt polgára, de az igazság hirdetésével nem maradt hazája szűk határai között, hanem terjeszté ezt az északi testvérországban is és nem tágitott még akkor sem, midőn a király udvari papja az országból kiutasította. (Ámósz. 7 : 12.) Nem csatlakozhatott azon felfogáshoz, hogy a próféta hivatása helyhez van kötve, mint az áldozó papé, ki a maga oltára mellett szolgál. Sőt pillantása elterjedt egészen Szíriáig (1 : 3 kk.), a filiszteus s feníciai városok nem voltak közönyösek az ő szemében. (1 : 6--10.) Edóm, Ammón, Móáb bünei épp úgy megindítják szívét, mint saját szülőföldjének állapotá. (1 : 11--2 : 3.)

Ezen univerzális érdek, mely a pusztá helyhez kötött hivatáson túl az emberiség távolibb köreit is felöleli, a prófétizmus fejlődésével mindig erősebb jellemvonásává válik e körnek. Láttuk, hogy a legrégebb prófétai iratokban is találkozunk már megnyilatkozásával. E jellemvonást jobban fogjuk megérteni, ha a prófétizmus Isten-fogalmával megismerkedve, a helyi korlátozásnak fogjuk lerombolását tapasztalni, miáltal a próféták az emberiség legszentebb eszméjét a legfényesebb magaslatra emelték, melyre az valaha felmagasztaltaték : az erkölcsi élet magaslatára.

Ezért ő bennük ismerjük mindmáig — és minél gazdagabbá válik műveltségünk, mindig inkább és in-

kább — a mi vallásunk legavatottabb tanítóit, mind abban, amit pozitívet hirdetnek, mind pedig annak visszautasításában, ami ellen oly szent hévvel küzdenek. Ha azt mondjuk, hogy a *próféták zsidóságát* valljuk, — és tényleg ez a mi jelszavunk — ezáltal tanúságot teszünk arról, hogy csatlakozunk eszményeikhez oly irányban, amelyben azok a jelen vallásos és erkölcsi viszonyokra vonatkozással vannak ; és tanúságot teszünk, hogy bensőleg küzdünk azon folyvást újból új alakokban és új anyaggal ismétlődő, feléledő s felülkerekedő áramlatok ellen, melyek, midőn még a régi idők módján léptek elő, a proféták lelkes buzgalmát hívták ki a sikra. Ez a mi közösségünk a profétákkal ; és ily értelemben vagyunk mi követői, szellemi részesei a profétai zsidóságnak.

És valóban, amit a minap az általános vallásos fejlődésről szólván, nyomatékkal kicmeltünk : hogy az emberiség el nem évülhető, maradandó szellemi javait az a sajátság tünteti ki, hogy kezdettől fogva egy teljes és messze kiható szellemi életet hordanak méhükben, hogy esiráját rejtik magukban minden nemesnek s üdvösnek, mit csak a későbbi fejlődési fokok hozhatnak teljesen világosságra s érvényre — azt elsősorban a profétizmusról mondhatjuk el. Minden üdvös gondolatot, mely vallásunk lényegét alkotja, belőlük merítettük ; és valahányszor vallásunk történetében hosszas pangás után új életre lendült fejlődésünk, mindannyiszor tanítóink és gondolkodóink, fejlődő életünk vezetői tőlük kértek tanácsot, hozzájuk tértek vissza, mint a vallásos érzés legtisztább, az élet köznapi érdekeitől meg nem zavart forrásához és hozzájuk térünk vissza, ha ideig-óráig tartó ellankadás után hivatásunk érzete ismét új életre ébreszti vallásos gondolkodásunkat — általad, zsidó ifjuság !

És így a profétizmus azt a nevezetes jelenségét mutatja elé fejlődésünknek, hogy midőn *első* nagy csomópontját képviseli vallásunk történetének a *régi*

korban, egyuttal benne foglaltatik a *jövőnek* is eszményképe, mely felé vágyva törekedünk ; a legjobb, a legnemesebb, a legtökéletesebb, a legmaradandóbb, amit a zsidóság szelleme valaha teremtett. És nem ismerünk nemesebb anyagot arra, hogy öntudatunkat élesszük. E szellemi kapcsolat fentartása : ez az, amiért lelkesedünk. e szellemi kapcsolat : a mi vallásunk lényege.

De a próféták a történelmi körülményektől adott viszonyok közt léptek fel és e viszonyokra hatni volt az ő feladatuk. És ezért ma nem foglalkozhatunk még a jövő eszményeivel ; hanem követnünk kell egyelőre a prófétizmust a maga korszakába és legalább nagyjában megismerkednünk azzal a valláserkölcsei színvonallal, melyre hirdetésüket alkalmazták. Ennek megértése egy kis ethnográfiai kitérés nélkül nem volna lehetséges.¹

Hogy kellőképen méltathassuk és átérthessük azt a nagy változást, melyet a nagy próféták nemcsak Izraelben, hanem a világtörténelemben a vallásos eszmék felfogása tekintetében hirdetésük által eszközöltek ; hogy egész mélysége szerint felfoghassuk vallásos indulópontjuknak benső valóját : nem volna elegendő csakis Izraelnek vallásos viszonyait szemügyre venni és kijelölni azon mozzanatokot, melyek a prófétákat ellenszegülésre lelkesítették, hanem — mind-

¹ E tárgyról nagyon sokat irtak a legutolsó években könyvekben s folyóiratokban ; senki jobbat mint a hollandi *Kuener* és a skót *Robertson Smith*. Az ujkori bibliai tudomány ép említett és egyéb irányadó képviselőinek e tárgyra tartozó munkáiból a tudomány legújabb állását népszerű módon feltüntetni hivatott ez előadásokban egynémely részletet helyel-közzel felhasználunk és saját szempontjaink szerint feldolgoztunk ; ezekre külön idézésekkel hivatkozni, az előadások természeténél fogva nem volt helyén.

járt meglátjuk miért — mélyebbre kell hatolnunk, szélesebb körre kell kiterjeszkednünk. Tekintetbe kell vennünk azt az ethnográfiai csoportot, mely közé a héberek Palesztinában való megtelepedésük folytán kerültek. A Kánaánban megtelepedett héberek a maguk monotheisztikus hagyományaikkal a vallásos élet s gondolkodás sokkalta magasabb fokán állottak; mindamellett — mint bibliánk számos adata bizonyítja — a történelmi körülményeknél fogva, melyek közé most jutottak, vallásos intézményeikre nagyon előkelő befolyása volt a kánaáni szellemnek; ezen befolyás alól magukat elzárni képesek nem voltak és ez kivált az északi országban, de a délben is csorbát ejtett azokon a hagyományokon, melyeket vándorlásaikról az új hazába magukkal hoztak volt. E változást nemcsak a népek befolyása idézte elő, hanem előidézte maga a meghódított országnak természete is. Kánaánban Izráel népe nem maradhatott ugyanaz, ami a szinaji félszigeten és a Jordán keleti oldalán volt és aminek az utóbbi területen testvéreik többé-kevésbé meg is maradtak: vándorló pászortörzseknek. A tulajdonképeni Kánaánnak csak kevés része van, különösen legdélibb és északkeleti részei, ahol az addigi életmód még folytatható volt. Kánaán országa, amennyiben a héberek azt elfoglalták, zsiros termőföld volt, melynek lakosai a földművelésre voltak utalva. Feltűnő-e, hogy az életmód e módosulása, hogy a természeti környezet e változása, de még inkább, hogy a társadalmi viszonyok s feltételek, melyek e változásokból eredtek, módosítólag hatottak azokra a vallásos hagyományokra, melyeket Izráel népe vándorlása alatt táplált?

De nem is elszigetelt példa a vallások történetében amugy sem, hogy a vándorlétekből a megtelepedett életmódra való áttérés, hogy a vadászó és baromtenyésztő kulturfokról a földművelés fokára való átlépés valamely nép vallásos világnézetére módosítólag hat.

Egészen más hatalmak azok, melyeknek jóságos áldása után epedezik a pásztor, legelője és nyája számára, mint azok, melyektől az állandó lakhelyeken élő földművelő várja földi javainak intézését. Aztán a különböző társadalmi s erkölcsi szemkőr, mely az életmód két fokát egymástól megkülönbözteti és hogy még egyet külön kiemeljek, a gazdagabb történelmi anyag, mely az állami élet előzményeit alkotja, a kifejlett társadalom vallását egészen más irányba igazítja, mint a primitívebb nomád társadalomét.

Ha ezen körülményeket fontolóra vesszük, nem fogjuk feltűnőnek találni azt a jelenséget, hogy Kánaán természete nagyban módosítólag hatott azon vallásos eszmekörre, melyet a héberek új hazájuk elfoglalása előtt ápolhattak, az eszméknek arra körére, mely lelkükben ugyanazon hatások alatt fogamzott volt meg, melyek az egyiptomi szolgaságból való felszabadulásukat idézték elő.

E kánaáni befolyás és az általa létesült vallásos és erkölcsi élet módja s iránya, mely a héberek *állami* élete fejlődésével arányban egyre jobban, egyre biztosabban velette meg lábát ez új társadalomban s amely a királyok ideje alatt tetőpontját elérte — heves ellentmondásra hívta ki a prófétákat, kiknek körében a kánaánival homlokegyenest ellentétes istenszme ápoltatott, egy eszme, melynek különösen erkölcsi téren egészen mások voltak a hatásai, mint ama vallásnak, melynek formáitól nem szünnék meg népüket óva inteni.

Nem szólhatok ez alkalommal a kánaáneusok vallásos felfogásának minden mozzanatáról, melyek az ókorban sokkalta nagyobb hatást gyakoroltak, mintsem rendesen képzelnünk szoktunk. A feníciai nép volt e vallásos rendszer egyik képviselője és azon befolyás által, melyet Fenícia és gyarmatai gyakoroltak, még Európára is — hisz írásunkat is tőlük vettük át — a kánaáni valláselemek még Görögországra is el-

hatottak. Nem ismernők azonban oly pontosan, mint amint tényleg ismerjük, ha e vallás fénykorából nem maradtak volna reánk feliratos emlékek, melyek a bibliának és a görög íróknak adatait felvilágosítják; ha különösen Karthágó és egyéb gyarmatok romjai közül százával nem jutnának napfényre azon feliratos táblák, melyek nekünk hirt adnak e világhírű gyarmatoknak az anyaországéival azonos vallásos intézményeiről s viszonyairól. Ez összefüggésben nevezetes p. o. az a tény, hogy a feneciai nép áldozati szertartásairól és ezeknek módozatairól az áldozó papság anyagi jutalmazásáról stb. a legkisebb részletekre kiterjedő felvilágosítást egy feliratos tábla nyújtott, melyet 1846-ban Marseilles-ben kiástak; a felirat tartalmának rövid kivonatát 1860-ban Karthágóban is megtalálták. E feliratok oly nyelven vannak írva, mely a héber és arameus nyelvvel oly közel rokonságban áll, hogy e jól ismert nyelvek alapján nem ütközött sok nehézségbe ezen és az ugyanebbe a körbe tartozó számos egyéb, a zsidó vallástörténetre nézve is nagy fontosságú emlékek tartalmát megfejteni. Csak az ily emlékek ismerete helyezhette kellő világosságba azt a tényt, mily viszonyban állottak palesztinai őseink az ország meghódítása után és később a birák és királyok ideje alatt a kánaáni vallásos intézményekhez; ezek az emlékek elősegítették a bibliai tudománynak azt a mult század vége óta folyamatosan levő munkáját, hogy a bibliai iratokból kivilágló vallásfejlődési mozzanatok kronológiai egymásutánját a tudományos módszer igényei szerint felfoghassuk és meghatározhassuk.

A kánaáni vallások egy kiemelkedő mozzanata, mely különben egyéb pogány vallásoknak is jellemző vonása, külön súlyt kell vetnünk, minthogy a tőle való különbözés, az ellene kifejtett küzdelem mutatja nekünk a prófétizmus vallásfelfogásának egyik alap gondolatát. A kánaáni vallásokban az istenek vi-

szonya a néphez ugyszólván a természet alkotta alapon nyugszik. Az egyes nép vagy törzs istene a talajhoz van kapcsolva, melyen az a nép lakik, mely néki hatalmat tulajdonít, ez a nép teszi hatalmának, segítségének — nem mondhatjuk gondviselésének — tárgyát, mely az ő földjén túl nem terjedhet. A nemzeti isten között és más az övéen kívül levő nemzetek között semmi kapcsolat nem állhat fenn.

Hogy miképen van a kánaáni isten a földhöz, a talajhoz kötve, azt Plutarchos egy adata jelezni meg. Ez író ugyan sok anekdotával szokta élel-kíteni történeti előadásait, de az adat, melyet Nagy Sándor életrajzának 25. fejezetében elmond a tyrusiakról, olyannyira megegyezik azzal, amit egyébként a kánaáni nép vallásos nézeteiről tudunk, hogy mindenetre e nézetek megvilágítására szolgálhat. Mialatt Nagy Sándor Tyrust ostromolta, a város több lakója álmában azt vélte hallani, hogy a város istene, Herakles, a tyrusi Herakles, el akarja hagyni Tyrus városát, melynek népével semmikép sem volt megelégedve és át akar lépni az ellenség táborába. Ez a tyrusiak vesztét jelentette volna, mert az isten távozása az ő talajáról minden ótalomtól megfosztotta volna ennek lakóit. Hát békóba verték az isten oszlopát, hogy ne távozhassék. A rómaiak is, ha egy várost ostromoltak, annak védőisteneit ünnepélyesen szokták elhivogatni maguk közé — „*evocare deos*“ — azért, hogy az ellenséget az istenek jelenlététől megfosszák, hogy felbontsák azt a helyi kapcsolatot, mely nélkül az istenek jelenlétét és gondviselését nem képzelheték. Valamint az ember az isten védelmétől meg van fosztva, ha nincs vele helyi egység útján összekötve, úgy másrészt hatalmát is kikerülheti, ha ennek körén kívül helyezi magát. Az arameus király tanácsadói, midőn Izráel ellen viselt háboruban kemény vereséget szenvedett, másként nem szólhattak e vereségről, mint ahogy a szentírás beszélteti őket: A hegyek

istene az ő istenük, azért győztek fölöttünk, harcoljunk ellenük a völgyben, hátha győzünk fölöttük. (I. Kir. 20 : 23.)

Fontos volt ennél fogva a népre nézve, hogy istene jóindulatát folyvást ébren tartsa, haragját — ha a szenvedett csapásokat ilyenek tulajdonítaná — lecsillapítsa, megengesztelje. Ezt áldozatokkal érték el, melyeknek bemutatása nem is az istenhez való közeledésnek akart eszköze lenni, hanem melyekkel az isten kedvét akarták elnyerni, haragját csillapítani, szeszélyét kielégíteni. Ez isteneket telhetetleneknek képzelték. Ha ezek az istenek haragudtak, némelykor meg nem nyugodtak, míg az ember vagy a nép — mert az egyénnel csak ritka összeköttetése volt az ily istennek — a legdrágább áldozatokkal nem engesztelte ki bőszi haragjukat. Midőn Mésa, Moáb királya, az ellene szövetséget kötött a királyokkal már semmiképen sem birt, szorultságában „elsőszülött fiát, ki ő utána uralkodásra volt rendelve, elővéve és égő áldozatul föl-áldozá a bástyán : ekkor Izráelre nagy harag eredt és eltávolították tőle és visszatértek országukba“. (II. Kir. 3 : 27.) A héber történetíró ez adata a klasszikus történetírók számos adatából igazolódik, de még inkább a Davistól Karthágóban felfedezett felirati emlékből, mely az ily emberáldozatokra nézve állandó szabályokat tartalmaz.

Az istenek azonban az ő népeiket még ily áldozatok után is elbukni engedék. Azt mondták akkor, hogy az istennek hatalma gyengének bizonyult, vagy tán szeszélyének ninesen határa. Ha pedig a győztes ellenség a népet oly mélyen sujtotta, hogy még saját lakóhelyeiről is, mint ez az ókor szokása volt, eltávolítá és idegen földre hurcolá, akkor ez eseményt másnak nem nézhették, mint annak, hogy a nép más isten hatásköre alá került, amit a nemzeti isten teljes elbukásának vagy — mint a pró-

féta nevezi — „megszégyenülésének“ lekintettek. (Jerem. 50 : 2.) Ha a győzőnek sikerül egy hatalmasnak bizonyult isten bálványát arról a talajról eltávolítani, melyen hatalma nyilvánult, ez eltávolítás által a legyőzött félt erősségének támaszától akarta megfosztani. Nincsen közöttte isten, aki mellette s vele harcolna. Azért vigyáztak a tyrusiak oly féltékenyen istenük szobrára. Az isten nem létezik népén s országán kívül, amint viszont a nép sem állhat fenn nemzeti istene nélkül. Hogy egy nép istenét elhagyja, vagy amint a próféta nevezi : „felcserélje“ (Jerem. 2 : 11.), az ily felfogás mellett elő nem fordulhat. „A te néped az én népem és a te istened az én istenem“, így szólt Ruth, a hű moábita nő Noémihoz, kihez elválhatatlannul kíván csatlakozni. (Ruth 1 : 16.) Idegen nép közé kerülni, ezt nem képzelték elválaszthatónak az idegen nép isteneinek elismerésétől. A szülőföldjéről elűzött ifju Dávid, ki az irigy s féltékeny Saul elől földönfutó bujdosóvá lesz, azzal a szemrehányással illeti ellenségeit, hogy „elűztek engem, hogy ne szegődhessem az Örökkévaló birtokához (t. i. ne maradhassak azon a földön, melynek ő az ura) és azt mondják : Eredj, imádj idegen isteneket“. (1. Sám. 26 : 19.) Idegen földön, ennek az isteneit lehet csak imádni. „Az isten elvezet téged és királyodat, melyet nem ismertél sem te, sem apáid és te ott szolgálni fogsz más isteneket fából és kőből“ (Deut. 28 : 36.), így szól az intő és büntető szózat a hivatásáról megfélelmezett néphez, mintegy arra a gondolkodásmódra vonatkozva, melyet a fejletlen felfogáson élő köznép magáévá tett volt és melyen indulva, Júda államának bukása az isten válásának bukásával volna egyenlő.

A bibliai iratokból kivilágító tény ugyanis, hogy Izráel népszerű vallása e felfogást tekintve, a próféták tanainak győzelmét megelőző időkben, hasonló szempontokon indult. Híve volt a nép az Örökkévalónak, de vallásfelfogása e körben csakis a pró-

féták tanítása által bontotta le azon helyi korlátokat, melyekben a kánaánizmussal osztozkodott. E vallásfelfogástól nem tettek kivételt azok, kik a népszerű vallásnak *hivatalos* tanítói voltak, azok, kikkel a próféták irataiban a *hamis* próféták nevezete alatt találkozunk és kiknek a köznép szája izéhez mért tanításával helyezkednek ellentétbe azok a férfiak, kiket mi kiválóan prófétáknak nevezünk. Nevezzük amazokat népszerű prófétáknak, minthogy a *köznép* alantas nézeteinek voltak tolmácsai és igazítói, még pedig nem rosszakaratú ámitásból, hanem azért, mert meggyőződésük, a monotheizmus által szabott korlátok között, nem emelkedett volt magasabb fokra, mint a köröskörül élő népek papjaié és prófétáié. Még Jeremiásnak is, Júda államának végső idejében a népszerű próféták ellen kell küzdenie. Ők — amint azt Jeremiás könyvének 27—29. fejezetein a legalaposabb tanulssággal lehet végig tapasztalnunk — egyáltalán nem tudják rendszerükben elhelyezni az idegen országba hurcolt népet, mert szerintük az Örökkévalónak kapcsolata Izráel népével megszűnik, amint a nép Izráel földjéről távozik. Ennek ellenében Jeremiás arra buzdítja őket, hogy csak éljenek Babilóniában rendes polgári életet; a megváltoztatott állami élet nem módosíthatja azt a viszonyt, mely a népet Istenhez fűzi, akl nem az országnak, nem a talajnak, hanem a *mindenségnek istene*. A népszerű próféták nem bírták istenről táplált hitükkel összeegyeztetni azt a körülményt, hogy a templom szent edényeit az az isten, kinek templomában szolgáltak, el engedje hurcoltatni Babilonba; ez az ő bukásával volna egyenlő. Jeremiás keserű gúnnyal fogadja e nézet nyilvánulását. A próféta szerint Asszírta táborában nem Asszírta istenei harcolnak, hanem Isten, ki néphez kötve nincs és az ellenséges népet gondviselésének eszközüül használja. (Jezs. 10 : 5.)

E felfogáson indul a prófétizmus, ez alapon küzd

a népszerű vallásfelfogás ellen és a népszerű próféták ellen, kik annak szószólói maradtak mindvégig s ez a küzdelem küzdelmet jelentett az összes kánaáni elemek és mozzanatok ellen, melyek ez alapfelfogással kapcsolatban állottak ; azon mechanikus és erkölcs-nélküli, sokszor az emberi szív legszentebb indulatait sértő kulturális cselekedetek és babonák ellen, melyek e vallásfelfogásnak, mint láttuk, következményei voltak és amelyek által isten akaratát vélték teljesíteni, isten kedvét képzelték kieszközölni, haragját vélték megengesztelni. Ez előadás bevezetésében világos példákat idéztünk ez ellentét megnyilatkozásai köréből:

Az isteneszme *univerzálismusa*, ez volt jelszavuk a helyileg korlátolt istenfogalom ellen, fellépésük kezdetétől annak legvégső idejéig. Az univerzalizmus e tana mindig inkább és inkább fejlődött Babilóniában, midőn a történelmi alakulások hosszú ideig a zsidó népet idegen földön kötötték le. Itt emelkedett a prófétai univerzalizmus az ő legfényesebb tetőpontjára ; itt halljuk a magasztos névtelen ez örökkbecsü szavait : „Igy szól az Örökkévaló : Az ég az én trónusom és a föld az én lábaim zsámolya ; micsoda ház az, amit nekem építhetnétek és hol van az én megnyugvásom helye ? Mindezeket (eget és földet) én alkottam, úgy hogy mindezek előálltak és csak erre nézek : aki alázatos és töredelmes lelkű és az én szavamot féli.“ (Ezs. 66 : 1.) És utána a fogság utáni próféta, ki az áldozati intézménnyel megkötötte azt a békét, melyet a szentség eszméje közvetített : „napkelettől napnyugatig az én nevem nagy a népek között és minden helyen az én nevemnek áldoznak“ (Mal. 1 : 11.) és e szavaival csak nagy elődjének gondolatát fejleszté : „hogy megtudják napkeltétől napnyugtáig, hogy nem létezik isten kivülem, én az Örökkévaló és senki más“. (Ezs. 45 : 6.)

E meggyőződés mellől, mely a prófétizmus hatása alatt, Izráel népszerű vallásának is sarkalatos

tételévé vált, az isteneszme korlátozásának már legutolsó árnyéka is eltűnt és a *nemzeti* Isten eszméje soha ezentul Izráel templomaiban nem nyilvánult meg, hanem legfeljebb vallásos tanait nem ismerő vagy elferdítő ellenségeinek fantáziájában maradt meg.

De ennek kapcsán még egy észrevételt!

Az isteneszmének nem *elméleti* meghatározása volt a prófétizmus szellemi érdeke. *Elméleti* céljaik egyáltalán nem voltak. Bajos is volna az ő nyilatkozataikból, melyek frissek, mint az élet, melyre hatni kívánnak, szorosán körülhatárolt dogmatikai definíciókat levonni akarunk. Életelemük az erkölcs, a társadalmi és egyéni élet ezerágu viszonyainak minden megnyilatkozásában. És e cél szolgálatában áll az a felfogás is, mellyel az isteneszméhez járultak. Az ő isteneszméjüknek, épp a kánaáni nemcsak erkölcs nélküli, hanem erkölcstelen felfogással szemben erkölcsi súlypontot kölcsonöztek és ezen fordul meg tulajdonképen elkeseredett harcuk a kánaáni vallás és a népszerű vallás papjai és prófétái ellen. Láttuk a viszonyt, mely e rendszerekben Isten és az ember között fennállott. Milyen lehetett az a társadalom, mely ily alapokon nyugodott?

Ellenben a próféták az Örökkévaló és a nép között egyéni erkölcsös viszony fennállását tanították, oly mély és benső viszonyt, milyent emberek között a barátság és a szerelem tüntet föl. Izráel nem kényszerítették az Örökkévaló szolgálatára pusztán egy geográfiai vagy természeti tény által (a Józs. 24 : 16—24., Exod. 19 : 3—8. alatt elbeszéltek e felfogást hiven tükrözik) ; szabad választására volt bízva Adónáj elismerése és e pillanattól kezdve ő hozzá a legmélyebb szeretet kötelékei fűzik ; tehát nem *természeti*, hanem a szó legnemesebb értelmében *erkölcsi* kapcsolat „szövetség“ (*berith*), amint a próféták e viszonyt folyton nevezik. Hoséa az a próféta, kinek hirdetéseiben leg-

először rezegnek e mély érzés húrjai, melyek ezentul alaphangját szolgáltatják azon viszony felfogásának, melyben magát Izráel Istenéhez állónak képzele: „Midőn még gyermek vala Izráel, én megszerettem őt és Egyiptomból kihívám az én fiamat . . . Én felneveltem Efrájimot, ölemben hordoztam, de ők nem érték meg, hogy én gyógyítottam őket; emberek kötelével vontam őket magamhoz, a szeretet köteleivel” (11 : 4.) és tovább (8. v.) : „Hogyan hagyhatnálak oda Efrajim, hogy adhatnék tul rajtad; szivem megesett én bennem, irgalmam mindenestül buzog (éretted)“. És ugyane prófétától, ki bizony kemény szavakkal tudja dorgálni népét büneiért s visszaéléseiért, származik az a halhatatlan szó, hogy : „Én jegyesemül választalak téged örökkön örökké és jegyesemül választalak léged igazság s jog által és szeretet s irgalmasság által és jegyesemül választalak téged bizodalom által, hogy megismerjed az Örökkévalót“. (2 : 21—22.)

Az idéztem mondatokban, melyek legelső nyilatkozatai közé tartoznak azon megváltozott viszonynak, melybe a próféizmus Istent az emberhez juttatá, még eleven közvetlenségben — innen az érzéki hasonlatok — nyilvánul azon gondolat, mely ezentul a prófétizmus hirdetéseiből ki nem apad és mely mindig újabb és gazdagabb változatokban hangzik a próféták ajkáról a legkésőbb korig, hirdetvén Izráel szeretetét vagy jobban szerelmét az Istenhez. Ennek a szerelemnek kezdetűl a pusztaságban való vándorlás van feltüntetve, mint Izráel menyasszonyi szerelmének ideje (Jerem. 2 : 2.) Istennek szeretetét Izráel irányában a próféták a legváltozatosabb színekkel rajzolják, míg végre Ezekhiel (16 : 3—14.) megalkotta a maga páratlan hasonlatát az elhagyott gyermekről, kit senki nem gondoz, senki nem szán, ki már születése napján kietlen magányba tétetik ki és végveszélynek indul a

maga gyámoltalan elhagyatottságában, míg Isten a vérében fetrengő szegény kisedet megpillantja és felveszi, felneveli és felékesíti, míg „híre, neve eljut a népek közé az ő szépségeért, mert tökéletes vala azon disz által, melyet reá adtam“.

Igy soha más nép az ő istenét meg nem szólaltatá, ily benső viszony megalkotására képtelen volt a pogány világ. Kemós és Milkóm Isteneket Moáb és Ammon népével csakis és kizárólag Moáb és Ammon földje köti össze, a fennálló kapcsolat ugyan elválaszthatatlan, de csakis földrajzi alapon nyugszik, lelki mozzanatokkal, az emberi lélek mélyebb rugóival nincsen összefüggésben, az egyén életétől, kedélyétől, nemesebb érzéseitől és indulataitól teljesen el van szigetelve és ennél fogva erkölcsi tekintetben teljesen terméketlen is. Mintegy szükségszerű, mert a természettől adott feltételekhez fűződő kapcsolat az, mely a kánaáni isteneket a kánaáni talajjal összeköti; a helyi kötelék megbomlása felbontja Kemós és Milkóm viszonyát az ő népéhez, mely csupa kényszerűség. — Isten szeretetéről, mely az emberiség történeti pályafutásában, a nép fejlődésében nyilvánul, a mi prófétáink szólottak legelőször az emberiségnek. És ezért ne szünjünk meg az ő munkáikban az isteni szeretet klasszikusaira hivatkozni.

De itt állapodjunk meg egy kissé, azért, hogy egy héber szóval megismerkedjünk, mely az imént vázolt eszmekörnek mintegy középpontja, hordozója, és a zsidó vallásos életnek mind mai napig egyik legfontosabb fogalmául maradt meg; egy szóval, mely bizonyára a zsidó nyelv szókincsének régi alkotórésze ugyan, de vallásos jelentőségét ép a prófétizmus tanai s hirdetései által nyéré, mióta Hóseás, kit e tekintetben mint uttörőt ismertünk meg, oly nagy fontossággal ruházta fel az Isten eszméjének igazi átértésében. E szó im ez: *cheszed*. *Robertson Smith*-é az érdem, hogy e szó nagy jelentőségét a pró-

fétai vallás megnyilatkozásában élesen kiemelte. Fogalmat jelöl, melyet mi szeretetnek, irgalomnak, kegyességnek stb. fordítunk, aszerint, amint az összefüggés megkívánja ; de éppen a miatt, hogy oly sok szóval magyarázhatjuk, hogy alkalomadtával választanunk kell, mely magyar szó fedezné legjobban, bár mindegyik egy-egy részének, egy-egy mozzanatának felel meg, azt kell mondanunk, hogy tulajdonképen fordíthatatlan. Legtöbb van a *cheszed*-ben a *szeretet*-ből, az *ahavó*-ból, de valójában nem azonos vele, nálánál gazdagabb, felsőbb fogalmat jelöl, melyben azonban a szeretet nem hiányozhatik ; van benne valami a hűségből, de ez is csak részét teszi és vele az irodalomban párosan szeret fellépni : *cheszed ve-emeth*, mondjuk szeretet és hűség ; megvan benne az irgalom, a kegyelem anélkül, hogy mind e lelki mozzanatok kimerítenék a *cheszed* fogalmát.

És tudnunk kell, hogy már a régi próféta a *cheszed* szót nemcsak azon viszonyról alkalmazza, melyet Isten és ember között fennállónak tanít, hanem a *cheszed*-et megkívánja az emberektől egymáshoz való viszonyukban is. Midőn az ország erkölcsi hibáit sorolja fel : „Pere vagyon az Örökkévalónak — ugymond — az ország lakóival, mert nincsen istenismeret az országban . . . Annakokáért gyászba borul az ország és minden lakói elsatnyulnak, minden mezei állatokkal és az ég madaraival és a tenger halai is elvesznek.“ (Hósea 4 : 3.) Világosabban nem fejezhető ki azon meggyőződés, hogy az egész mindenség alapja a *cheszed* ; nála nélkül gyászba borul és elsatnyul a mindenség rendje. „Te pedig térj meg istenedhez — ugymond más helyen ugyanaz a próféta (12 : 7.) — őrizd a jogot és a *cheszed*-et és mindig bizzál istenedben.“ És a prófétától kezdve az emberek közötti *cheszed* alap- és sarkpontja marad a próféták erkölcszánának. A *cheszed* kútforrása azon végtelen szeretet, mellyel Isten Izráel irányában viseltetik, de mely *cheszed* az egész

világot eltölti (Zsolt. 119 : 64.) ; az isteni szeretetből sugárzik ki a társadalmi *cheszed* is az emberek között. „Isten szeretetét akarom rajta gyakorolni“ (I. Sám. 20 : 14., II. Sám. 9 : 3.), e szólásmód világítja meg az imént kiemelt gondolatot.

Visszaélnék türelmükkel, uraim, ha ez alkalommal nyelvészeti fejtegetésekbe bocsátkoznám azért, hogy a *cheszed* meghatározására nézve e fogalom velejére szálljunk. És ugy hiszem, nem leszen kifogásuk az ellen, hogy e vallásos eszme meghatározására nézve csak az általános eredményt terjesztem önök elé, mely a *cheszed* szó használatából annak fogalmára, valóságos értelmére nézve következik számunkra. A *cheszed* — mint mondám — a rokonérző, szeretettel teljes érzületnek számos nemcét jelöli, de különösen két szempontból :

először is : a *cheszed* nem pillanatnyi fellobbanását az érzésnek, hanem a lélek állandó tulajdonságát jelöli, mely összes megnyilatkozásainak alapszínét, jellegét határozza meg ; lelki állapotot, mely nem mulandó, mint „a hajnali felhő“ és „a harmat, mely reggelre elmulik“ (Hósea szavai 6 : 4.), hanem örök-kétartó, az embert soha el nem hagyó (Péld. 3 : 3.), hasonló a *cheszed* magasztos forrásához, melyet Istenben keres és talál a próféta és a vallásos költő : „ki lélokom chaszdo“ — ismerik önök is e szót ;

másodszor : a *cheszed* azzal a tudattal és meggyőződéssel jár, hogy általa nem pusztán érzületünk hajlamát, független, de azért nélkülözhető elhatározásunkat követjük, hanem igenis fő- és alapjellemé éppen abban van, hogy szükségképeni, törvényszerinti kelléke az erkölcsös életnek. A próféta tanítása szerint a *cheszed*nek nevezett lelki hajlandóság csakis akkor bír erkölcsi értékkel, ha *állandóan* határozza és indítja az emberek cselekedeteit ; nélküle hiábavaló a jó cselekedet, az igazság és jog gyakorlásának tökéletessége épp azon hangulattól nyer értéket, melyet

cheszed-nek neveznek, szeretetnek, irgalomnak, kegyességnek, melyet sokszor egyenesen az Isten ismeretével azonosítanak. És hogy *cheszed* kísérje őt egész életén át, ez a kegyes zsoltáros leghőbb imája (23 : 6.) és a bölcsnek legszebb tanítása (Péld. 21 : 21.) ; a próféta az életnek a *cheszed*-del való eltöltését többre becsüli az áldozatoknál és ünnepi körmeneteknél és minden külső szolgálatnál. Hósea, a *cheszed* prófétája kimondja, hogy az Isten *ezt* az erényt kívánja és nem az égő áldozatokat, az istenismeretet — már mondtuk, hogy mily viszonyban van hozzá a *cheszed* — többre becsüli az áldozatnál (6 : 6.) ; ugyanazt halljuk később Mikától (6 : 8.) és mintha csak szavát kölcsönözte volna a zsoltáros (89 : 15. jekaddemú), ő is azon meggyőződésnek ad kifejezést, hogy az ember *cheszed*-del és hűséggel közeledjék „Isten színe elé“ ; a Példabeszédek szerint (16 : 6.) *cheszed* és hűség által bocsáttatik meg a bűn. És hogy mily elevenen élt a prófétai tan a zsidók tanítóinak lelkében, onnan tűnik ki, hogy a későbbi kor prófétája, Zakariás, (7 : 9.) egyenesen a *régi prófétákra* hivatkozik, midőn „a jog, a szeretet (*cheszed*) és irgalom“ gyakorlását emeli ki, mint a régi próféták legsarkalatosabb tanítását épp a külső alakoskodás ellenében.

Az előadások külön sorozatát igényelné a zsidóság legavatottabb tanítói, a próféták ez alaptanának minden oldalról való kifejtése. Ez alkalommal még csak egy megjegyzéssel akarjuk beérni. A *cheszed*nek nevezett szeretet és irgalom, mellyel a próféták nemcsak Istennek az emberiséghez való viszonyát határozták meg, hanem az emberi társadalom erkölcsének, a vallásos életnek is benne találták alapját és foglalatját, — a prófétákon túl sem szűnt meg a zsidóság vallásában azon fontossággal birni, mellyel a prófétizmus azt felruházta és a rabbinizmus, mellyel más szempontból még az előadások során fogunk találkozni, a szeretet műveinek gyakorlásáról azt

tanítja, hogy egyike azon három dolognak, melyeken a világ fennállásának alapjai nyugszanak. Ez alapon aztán a *gemilluth chaszódim*, a szeretet műveinek gyakorlása a zsidóság erkölcsstana egyik főelvének maradt meg mind mai napig és ez elvvel a próféták tanaiban gyökerezünk.

Mindezekből néhány vallástörténeti igazság következik számunkra, melyeket jó lesz egész nyomatékkal itt végezetül újból összefoglalni, még pedig nem apologetikus szándékból, hanem mint a vallásfejlődés történelmi adataiból kivilágló tényeket.

Az *egyik* az : hogy ellentétben a pogány ókor korlátolt isteneszméjéhez, mely az emberiséggel csakis külső kötelékekkel van kapcsolva, a prófétizmus az istenség eszméjének *ethikai* tartalmat adott és az ethikai tartalomból, mint az erkölcsös élet forrásából vezeti le a társadalom és az egyén erkölcsös kötelességeit. A próféták istene *nem metafizikai fogalom*, melyet a dialektikus spekuláció teremt és egy ellentétes spekuláció megoldott, hanem az erkölcsös élet ténye, melynek benső bizonyossága a lelki élet legmélyebb és legnemesebb vágyaiból ered.

A *második* az : hogy a próféták isteneszméje, mint az erkölcs forrása, a *chesed* által nyilatkozik meg ;

harmadszor : hogy az isteneszméből eredő világ-erkölcs a próféták tana szerint ismét a *chesed*-ben találja életének alapelvét ; és végül

negyedszer ez : hogyha a *szeretet istenéről*, a *szeretet vallásáról* szólunk — mint a történeti fejlődés megfigyelői, — úgy a régi zsidó prófétákat kell említenünk, mint azokat, kik a *szeretetet* a vallásos ismeretben és a vallásos életben *azon* rangra emelték, melynek magaslatán a későbbi vallásos életben belül folyton megmaradt. És ha a vallásos élet ezen foka az, melyről el lehetett mondani, hogy a legműveltebb tudat a legszivesebben egyesül vele, — im ez órában

reámutattunk arra, mily korban és mily viszonyok között nyilatkozott meg az emberiségnek a cheszed tana, mint a vallásos élet legmagasabb tartalma, melyet a zsidóság ezentul szüntelen, mint lényegének legbecsesebb mozzanatát őrizett mind mai napig.

A *cheszed*, amint két irányban érvényesülő jelentőségéről szólottunk, a prófétizmus moráljának legrégebb eszméje. Ez az induló pontja, de nem kizárólagos tartalma. A cheszeden alapuló erkölcsös életnek későbbben, a prófétizmus fejlődési folyamában, még egy felsőbb formulája fogamzik meg a zsidóság régi tanítóinak szellemében és válik a zsidó etikának sarkpontjává; ez, amit később *Kedussá*-nak, szent életmódnak neveznek, oly zsidó eredetű erkölcsi eszme, mely megint az ethikai istenfogalomnak volt egyik virága.

Ez eszméről még nem szólhatunk fejtegetésünk e pontján, mert előbb előzményeivel kell megismerkednünk. Ennek is eljő az ideje.

Látják, uraim, nem végeztünk még a prófétizmus méltatásával. Jövő előadásunk is vallásunk fejlődése e nevezetes mozgalmának lesz szentelve.

Prófétizmus

II.

raim! — A profétai tanítás rendszer volt, melyből az egyes proféták hirdetésüket merítették. Nem kész rendszeren indultak a proféták; — hisz ily esetben alig épülnénk hirdetésük friss elevenségén, lendületén még mai nap is.

Aki valamely kész rendszernek tolmácsa és ennek elfogadására törekszik rábeszélni kortársait, az lássa el magát kenetes szavakkal, szerelje föl beszédét az ékesszólás mesterségének mindazon eszközeivel, melyek a hallgatóban azt az érzetet keltik, hogy tekintéllyel áll szemközt. Beszédének tartása legyen nyugodt, kimért, a hatás szempontjából eleve jól kigondolt és kiszabott; lefolyásában sima következetesség tükröződjék; ha hódítani akar, ne legyen kizáró természetű; tegyen engedményeket az ellenfélnek, hogy annál könnyebben vonhassa át a saját táborába.

Mindebből semmit sem találunk a zsidó profétában.

A proféta beszédében a szellemi élet nyugtalan-sága tükröződik, néha a lélek keserű harcát érezzük ki erős nyilatkozatai mögül; esetről-esetre, amint keserítő tapasztalatok készítik a szóra, mint a hatalmasan dörgő ég, cikkázó villámot szór mindenfelé, ahol lel-

kiismeretét felháborító cselekvésre, erkölcsét felbőszítő beszédre és idealizmusát elkészerítő gondolkodásra bukkan. Ekkor reá száll „*rúach Adónáj*“, az Isten szelleme, és ellenállhatatlan erővel, engesztelhetetlen haraggal helyezi szemközt a hatalmasokkal, hogy tolmácsa legyen annak, amit igazságnak felismert.

Ily emberek nem engedhetnek abból, amiért küzdenek, egy talpalatnyit sem. Nem rendszerből, sematizált tanból indulnak ki, mely földolgok s mellékes mozzanatok között kényelmes különbséget tesz és így alapot teremt az alkudozásra, az engedésre : hanem harcolnak egy fennálló rendszer ellen, a vallásos élet egy meglevő módja ellen, melyet rossznak hisznek. És mert tántoríthatatlan az ő *meggyőződésük*, mert nem a köznapiaság alantas kibuvói igazítják hirdetésüket, nem a *közönséges okosság* a célszerűség mértéke az ő szemükben : azért harcolnak ellene, valahányszor megnyilatkozásainak más-más mozzanatán bizonyul meg igaz lelkük előtt ama rendszer rosszasága, harcolnak pedig ellentállhatatlan erővel akadályokat nem ismerve.

Mert amit a római költő az igaz s erős szándéku férfiuról mond, az hatványozott mértékben áll Izráel tanítóiról. Mindenki átkozza, mindenki gúnyolja őket, mindenki perel velük s kikél ellenük (Jerem. 15 : 10.), de ők nem tágitanak. „Az én hátamat odaadtam a verőknek és az én államot (v. ö. I. kir. 22 : 24.) a marcangolóknak, az én orcámat el nem rejtettem a gúnyolás és pökdösés elöl : az örökkévaló Isten pedig megsegít engem, azért nem szégyenülök meg, azért olyanná tettem arcomat, mint a kemény kő : mert tudom, hogy meg nem szégyenülök. Közel van az, aki igazságomat felderíti, ki mer velem perelni . . . Ime, az örökkévaló Isten az én segítségem, ki az, aki igaztalannak mondana ?“ (Jesz. 50 : 6—9.) És az a verés és marcangolás nem képletes beszéd. De az, akin megesezt, nem tántorodott le utjáról, hirdetett, hirde-

tett — meg volt győződve, hogy a gyűlölet és istentelenség nincsen örök életre rendelve : „Egész nap — így szól Jeremiás (20 : 7—10.) — nevetség tárgya vagyok, mindenki gúnyolódik rajtam. Mert, mióta csak hirdetni kezdettem, az erőszak és goncszság ellen kell felkiáltanom, mert az Örökkévaló szava nékem mindig szégyent és gúnyt hoz minden nap. Azt mondtam : nem hirdetem többé, nem szólok többet a nevében, de olyan volt a szívemben, mint az égő tűz, mely csontjaimba van zárva, én azt magamban foglalni gyenge vagyok — kénytelen vagyok vele.“ E szavakra fakadt a nagy próféta, midőn Pashur ben Immér főpap veréssel kergeti őt a tömlöcbe, „mely az Örökkévaló házában vala“. (20 : 1.) Ez a pár szó „*olyan volt a szívemben, mint az égő tűz, mely csontjaimba van zárva — kénytelen vagyok vele*“, jobban, mint azt egy mélyreható pszichológiai értekezés tehetné, megmagyarázza nekünk a próféta hivatás ellentállhatatlan erejét, amit ők „jad Adónáj“, Isten hatalmának neveztek és éreztek. „*chekasz haj-jad*“, a „*hatalom erőszaka*“, mint Jezsajás (8 : 11.) nevezi. Más hatás volt ez, mint a zeneszó és az eksztázist előidéző mesterséges eszközök, melyeket a kánaáni próféták és Izráel népszerű prófétái alkalmaztak, hogy abba a lelki állapotba jussanak, mely őket a prófétálásra képessé tette. (I. Sám. 10 : 10; 19 : 24 ; I. Kir. 18 : 28—29 ; 22 : 21. ; v. ö. II. Kir. 3 : 15.). Nem ilyenek a mi prófétáink.

Ők az Isten akarata folytonos kinyilatkoztatásának eszközei, de nem abban az értelemben, amint az ily eszközök az ő idejükig a nép kebelében éltek s működtek. Nem az oltárok mellett állnak, hogy a nép áldozatait az Örökkévalónak bemutassák ; nem a jövő dolgokat jósolják, nem is tulajdonitanak maguknak magasabb képességet, mely egyéni tehetségükkel vagy azzal az osztállyal volna kapcsolatban, amelyhez tartoznak. „Mert a népek — így szól a Deuteronomium a prófétizmus szellemében — melye-

ket te meghódítasz (azaz a kánaáni népek) felhölátókra s kuruzslókra hallgatnak; téged pedig nem ezekben részesített az Örökkévaló a te istened; prófétát a te kebledből, testvéreid közül, olyat, mint én vagyok, támaszt neked az Örökkévaló a te istened, reá hallgassatok . . . Az én szavaimat adom az ő szájára és ő szól hozzájuk azok szerint, amit én parancsolok neki.“ (18 : 14—15., 18.)

Ilyen volt a próféta Izráelben : a nép kebeléből való ember, aki Isten kinyilatkoztatásának az eszköze a nép között, Mózes tanítványa. Nem *hivatalos kaszt* tagja, melynek a prófétaság nem hivatása, hanem *mestersége*; nem földöntúli bűbajos befolyások bitorlója, melyekről azt hitték vagy elhittették, hogy a többi emberek fölé helyezik az egyént s abban a kiváltságban részesítik, hogy az égiekkel, a földöntúliakkal érintkezék. — Az efféle emberek ellen a próféták folytonosan harcolnak, mert e népszerű jószok élesztették a népben azt a társadalmi és vallásos felfogást, mely mint ma egy hete láttuk, a kánaáni talajjal volt egybekapcsolva. Ezeknek „látomásait“ és „kuruzsolásait“ maró gúnnyal illetik és magukat — amint a Deuteronomium épp idézett helyéből láthatjuk — velük ellentétbe helyezik. „Ennekokáért — így szól Miká (3 : 6—8.) — éjjel jő reátok s elmarad a látomás, setétség és elfogy a kuruzslás, leáldozik a nap a jósolókra és elhomályosodik reájuk a nap. Szégyent vallanak a látók és elpirúlnak a kuruzslók, elfedik mindnyájan az ajkukat, mert Isten nem ad nekik feleletet. Én pedig erővel teltem meg a „rúach Adónáj“ által és igazsággal és hősiességgel, hogy Jáköbnek elmondjam az ő gonoszságát. Izráelnek az ő bűnét“.

A nép közül (mikkirbekhá), testvéreinek köréből emelkedik ki a próféta, nem a kasztból, mely a nép tömegének fölötté áll. A minap hallottuk Ámosz-nak, a prófétai irodalom megnyitójának szavát, melyben nagy

nyomatékkal mondja ki, hogy ő nem *tanulta* a prófé-
tálást, mert ő juhásztor, aki vad fűgékot szedeget.
És ezért nincsen is oka azt kívánni, hogy az ő műkö-
désének körét mindig csak egyes, a népből kimagasló
szellemek töltsék ki. Sőt eszményük és céljuk az, hogy
az ő hirdetésük teljesen feleslegessé váljék. Az ő
eszményük az, hogy „az Isten kiárassza az ő szellemét
minden emberre; hogy még a szolgákra és szolgáló-
lókra is kiárassza az ő szellemét“ (Jóél 3:1—2); hogy
Jeremiással szólva: „ne tanítsa az egyik ember a má-
sikát arra, hogy: ismerjétek meg Istent, mert mind-
nyájan ismernek engem aprajuk-nagyjuk; így szól
az Örökkévaló“ (31:33.); „hogy az egész világ meg-
teljék Isten ismeretével, mint a víz, mely a tengert
elfödi“. (Jézus. 1:9.) Ez az ő ideáljuk.

Ha mindazt, amit a mult alkalommal is a prófé-
ták jelleméről saját nyilatkozataikból említettünk,
figyelembe vesszük, könnyen megértjük azt is, hogy
a próféták hirdetése nem szorítkozik minden korszak-
ban ugyanazon elvek és igazságok ismétlésére, melyek
legelőször nyitották meg a prófétizmus pezsgő forrá-
sát Izráel népében. A prófétai hirdetés tartalma is
fejlődő valami volt. Ha Ámosztól Maleákhig ejtett
beszédeiken végig néz, a gondolatok történetirójának
nem esik nehezére e téren is fejlődési korszakokat
jelölni ki, forduló-pontokat, melyek a fejlődés mozza-
natait mutatják. Mert magától értetik, hogy egy kör,
mely a gyakorlati élet eszményesítését tüzi ki felada-
tául, a gyakorlati élet nyilatkozásaiból indul ki, más-
más irányban halad az élet változásai szerint. És az
élet viszonyai a századok lefolyása alatt, melyek a
próféták hirdetésének időszerinti keretét alkotják,
nagy változáson mentek keresztül Izráelben. Hiszen
— hogy csak egyet említsünk — az állami élet felosz-
lása, a népnek Assziriába, majd Babilóniába való hur-
coltatása az életviszonyokat oly gyökeresen forgatta
fel, a fogságból való visszatérés és a reá következő

restauráció ismét oly új viszonyokat teremtettek, hogy egészen más irányba terelték a prófétai hirdetést, mint amilyenben a Jezsajasok, Ámoszok, Hóseák tanítása mozoghatott.

De a prófétai hirdetés irányának minden változásai között *egy* pont az, melyben az egyéniségek különböző természete mellett és a változó életviszonyok különféleségén keresztül mintegy legmagasabb célban központosul tanításuk. Ez a következőképen fejezhető ki: az egy Isten vallásának megtisztítása minden pogány babonától — az ily megtisztult vallásos világnézetnek megfelelő erkölcs — az erkölcsnek megnyilatkozása nemcsak az egyénben, hanem az *egész népben*, melynek az erkölcs megvalósítása terén hivatást tulajdonítanak — az erkölcsös egyénnek és népnek *közvetlen* felemelkedése a *cheszed* és *kedussá* egyetlen s végtelen forrásához — az Isten szolgálata külső nyilatkozásának megtisztulása mindentől, ami e felemelkedés közvetlenségének útjában áll.

Ez eszmék voltak azok, amelyek a prófétizmusnak lassú haladással bár, de a népet ért csapások közepette mégis mindinkább érvényesülő befolyása által a zsidó nép öntudatába behatoltak. Minél erősebben érvényesült e befolyás, annál kevesebb oka volt a próféták körének ellenséges indulattal harcolnia a fennálló gyakorlat ellen. Hisz az ő szemükben mellékes volt a külső gyakorlat; az érzület, a *lelkület* az, melyet a vallásos cselekedetek mértékéül tekintenek. A második jeruzsálemi templom felépítésével párhuzamos vallásos mozgalom, melyben ugyan — mint jövő előadásunkban látni fogjuk — nagy része volt a papi kaszt befolyásának és az áldozati kultusznak, olyannyira biztosította a monotheisztikus isteneszme és a szentség erkölcsi eszméjének győzelmét a népben, hogy az e korbéli próféták abban az időben már nem küzdöttek annyi hévvel az áldozati rítus ellen, mint amint tevék azt abban az

időben, midőn az áldozati rítus jóformán még csupa eszköz volt, mely a népet a kánaáni vallásfelfogás légkörébe helyezte. És ennek megértésére érdemes futó pillantást vetnünk Izráel vallásos helyzetére abban az időben, mely a prófétizmus legelső győzelmét Józsiás király alatt megelőzte.

A kultusz központosításának, mely Józsiás király idejében a vallásos élet uralkodó tényévé lett és melyet rendszerint Izráel vallásos élete normális állapotaként szoktak tekinteni, abban az időben nem látjuk nyomát. Széltiben az országban ugynevezett *bámák* emelkedtek Izráel istenének tiszteletére. *Bámá* annyit jelent, mint *magaslat*; ily *bámákon* voltak a szent helyek s oltárok Palesztinában már a hódítás előtt, amint a körülfekvő népek is *bámákon* tisztelték helyi isteneiket. Egy feníciai feliraton (az Umm al-avámid félén) a kánaáni király, aki azt emlékének fentartására vésette, azzal dicsekszik, hogy Milkóm Isten tiszteletére 180 *bámát* emeltetett. Aki a *Birák* könyvét, Izráel államisága gyermekkorának ez élénk rajzát elolvassa, folyton találkozik ezekkel a *bámákkal*, melyeken abban az időben Izráel vezérei áldoztak az Istennek. Az isteni tisztelet formái oly mozzanatok kíséretében nyilatkoznak, melyek azzal, amit a pentateuchus törvénye az Isten tiszteletéről elrendel, élénk ellentétben vannak. Még Sámuellel és Saullal is ily *bámákon* találkozunk. Ősrégi szenthelyek, melyek ősi szankcióval bírtak, Beersebában, Gilgalban, Sekhemben, Micpában.]

A jeruzsálemi templom építése Salamon korában sem vetett véget a *bámák* használatának. Még a szenttemplom felavatása után is találkozunk a *bámák*-kal; sőt a királyok jellemzésében nem ritka a bibliai történetíró azon kifejezése, hogy ez vagy az a király Isten útján járt, „csak hogy a *bámák* nem szüntek meg, a nép még mindig *bámákon* áldozott“. Hizkija, ki Jezsajás szellemi befolyása alatt állott, eltávolítja a

bámákat (II. Kir. k. 18 : 4.), melyeket még a theokratikus szellemben uralkodó elődei is műveltek volt, de úgy látszik, nem elég gyökeresen, mert ahogy ugyanazon könyv 23 : 13-ból értesülünk. Józsiás király, kinek uralma alatt a prófétikus visszahatásnak legnagyobb eredménye mutatkozott, ki az összes bámákat lerombolta és azoknak papságát Jeruzsálemben összevonta, még ott találta a Salamon idejében épített bámákat.

Valamint az istenfogalom tisztulása, valamint ebből kifolyólag az erkölcsös világnézet nemesedése, úgy a kultusz is fejlődésnek volt a tárgya. E fejlődési láncolatban a legelső szem a bámák rendszere ; a középső a Jeruzsálemben központositott kultusz, — mindkettő áldozati szertartások körül csoportosulva. Legvégső a minden áldozati szertartástól felszabadult egyéni, családi és gyülekezeti kultusz, melyet a zsinagóga képvisel abban a meggyőződésben, hogy a zsidóság *belső* fejlődése a vallásos élet magasabb fokát fejleszté ki a saját tanaiban foglalt elemekből, oly vallásos tudatot, melyben az áldozatok a régiség *emlékét* képviselik, de sem *tényleges*, sem *ideális* igényt nem alkotnak.

E vallásos tudat fejlesztése tisztán *zsidó* alapon nyugszik és nem lehet kapcsolatban a zsidóságból elágazó történelmi folyamatokkal, melyekkel párhuzamosan, de tőlük teljesen függetlenül, a mi ősrégi zsidóságunk minden idegen vallásos elem hozzávegyülése nélkül folytatta és folytatja tovább is történelmi útját.

És ennek a történelmi útnak végső céljait a prófétizmus tűzte ki. Midőn mi így az őskor vallásos jelenségeit vesszük tekintetbe, jó lesz már eleve is a célt szem előtt tartani, mely felé a fejlődés benső szükségleténél fogva törekedett ; csak így fogjuk méltathatni a prófétizmus nagy szerepét e fejlődési menetben, irányadó hatását azon a fokon is, melyen mi magunk

állunk és melynek szemkörét az imént pár szóval jeleztük.

Ha nem indulunk ki a történeti adatokat és az irodalmi tényeket teljesen mellőző szempontokból, hanem mint bevezető előadásunkban hangsúlyoztuk, a tudomány eredményeivel világosítjuk és szilárdítjuk meg apáink állapotaira vonatkozó ismereteinket, — azt fogjuk felismerni, hogy a Józsiás királlyal beállott, Hizkia által előkészített magasabb rendű állapotok *reformot*, valóságos javulást jelentenek azon viszonyokhoz képest, melyek a megelőző korszakokban uralkodtak. Reformot, melyet a próféták penditettek meg és hangoztattak mindvégig, amíglen a sok üldöztetés után tanaikat győzelemre nem vitték.

A gyakorlat, hogy nem *egy* helyen mutatták be az Örökkévalónak azon szolgálatot, mely később Jeruzsálemben központosult, általános volt a régi Izráelben. „Minden helyen, ahol nevémet emlited, eljövök hozzád és megáldalak téged.“ (Exod. 20 : 24.) És e különféle szent helyeknek, melyek ugy Júda, mint Izráel területén a vallásos fejlődés addig elért állapotához képest a törvénytől nem akadályozva, fennállottak és nagy tiszteletben részesültek, a patriarchák ősidejéhez kapcsolódó hagyomány is avatott jelleget kölcsönzött. Ugyane helyeken jártak, a hagyomány szerint, Izráel ősei és áldoztak az egy Istennek. Mind e helyeken most is oltárok emelkedtek, melyeken Izráel az Örökkévalónak mutatta be szolgálatát. Sechemben Ábrahám és Jákob építettek volt oltárt (Gen. 12 : 7—8., 33 : 18.) ; ugyancsak Ábrahám alapítja a hebroni oltárt (13 : 18). Bét-Él, mely a királyok ideje alatt az északi birodalomban egyike volt a legelőkelőbb bámáknak : „mikdas melek“, királyi szentély, mint azt Amacja főpap Ámósz próféta (7 : 13) ellenében nevezi. Jákob patriarcha avatta fel a legnagyobb ünnepélyességgel Istennek szentelt helyül, csodálatos álom-

látása (Gen. 28 : 18. kk.) vagy egy másik hagyomány szerint az Izráel név adományozása emlékéül (35 : 13 —15.). Mint látjuk, maguknak a bámák-nak művelése, az egy Isten kultuszának ily helyi szétszórása magában véve nem eshetett kifogás alá a monotheizmus szempontjából sem. Ezen tényre nézve a történeti iratokból számos példát lehetne felhozni, de megelégszünk egyetlen eggyel. Ezt a második templom idejében uralkodó szellemben szerkesztett történetkönyvből vesszük, melyben a multak eseményei azon eszmékben tükröződnek, melyek a második templom idejének adák meg a zsidóság fejlődésén belül az ő nevezetes jellegét : az ugynevezett „krónikák“ könyvéből. E szempont bizonyára nem kedvezett az évszázadokkal ezelőtt az országban széltiben szétszórt áldozóhelyeknek ; és ime, mindamellett a következőket olvasuk benne. Manasse királyról van szó, ki apjának, Hizkiának, a próféták szellemében teremtett reformjait ismét megsemmisíti, sőt valószínűleg azon szándékkal, hogy Jeruzsálemet a körülakó népeknek is vallásos középpontjává tegye, Salamon templomából valami pantheon-félét alkotott, melyben minden nép megtalálta isteneinek oltárait.

„Manasse — a krónikákból idézek — vasha verve Babilonba vitették. Midön pedig nagy szükségben vala, az örökkévaló Istenhez fohászkodék és magát nagyon megalázá ősei istene előtt. Imádkozott hozzá és az megkegyelmeze neki, meghallgatá könyörgését és visszahozá őt Jeruzsálembe az ő királyságába és megismeré Manasse, hogy az Örökkévaló az Isten
Eltávolítá az idegen isteneket és a bálványt az Örökkévaló házából és valamennyi oltárt, amelyeket épített vala az Örökkévaló házának hegyén és Jeruzsálemben, kihányta azokat a városon kívülre. És felépíté az Örökkévaló oltárát és áldozott rajta béke- és hálaáldozatokat és megparancsolá Júdának, hogy imádja az Örökkévalót, Izráel Istenét. De mindamel-

lett a nép még *bámák-on áldozott, csakhogy az Örök-kévalónak, az ő Istenüknek*“. (II. Krón. 33 : 11—17.) Ez utóbbi szavak nagyon tanulságosak, különösen azon könyvben és azon helyen, melyen velük találkozunk. Azt mutatják nekünk, hogy még ez aránylag késő időben, a kultusznak akkor már gyökerestül megváltozott formái között is élt a történetíróban a tudat, hogy a bámá magában véve nem volt a pogány kultusz attribútuma és hogy a bámákon is Izráel Istene volt az, kinek szolgáltak. És tényleg, a királyság idejében a nép színe-java, a bámákhoz és egyéb szent helyekhez kapcsolt kultuszban bármily veszélynek feltevése nélkül, mely abból eredhetne, serényen és buzgóan részt vett. Mert a bámák csakis külső forma tekintetében egyeztek meg a kánaáni kultusz módjával. De a kultusz irányára nézve lényeges különbség volt a kettő között. A kánaáni bámák a Baál, az Astarte, Kemós, Milkóm és a többi kánaáni lokális isteneknek voltak a székhelyei és a velük kapcsolatos vallásos orgiák gyűjtőhelyei oly szellemben, amint arra előbbi felolvasásunkban, a kánaáni vallásfelfogás jellemzése alkalmával reámutatni alkalmunk volt. Az izraeliták oltárai ellenben *rendeltetésüknél fogva az egy Isten* imádásának voltak eszközei.

És mégis, mily heveséggel kel síkra a próféta a bámák és a velük járó kultusz-mozzanatok ellen! Zavarban vagyok, midőn a próféták könyveiben lapozgatva, példát keresek e tény bizonyítására, hogy eddigi szokásom szerint, Önöknek uraim, élő példán mutassam be a szellemek mozgását. Hiszen a Józsiás király idejét megelőző próféták iratai telisteli vannak a régi kultuszformák elleni küzdelem példáival. De nem is célom Önöket előadásaim által felmenteni a források elolvasásától és így az említett tényre nézve is a szent szövegek figyelmes megtekintésére kell utalnom. De e tekintetben különösen fel-

hívom figyelmüket Hóseás próféta negyedik fejezetére, mely a korabeli vallásos viszonyokat röviden és velősen jellemzi és melynek egyes pontjaira még e felolvasás folyamában is lesz alkalmunk visszatérni. „Népem — ugymond (4:12—15.) — botját kérdezi meg és pálcája ad neki hirt, mert az elpártolás szelleme téveszti meg és elpártolt Istenétől. A hegyek csúcsain áldoznak és a halmokon tömjéneznak, a tölgyfa, a nyárfa és a hársfa alatt, mert jó azoknak árnyéka... Ne jöjjetek Gilgalba és ne menjete fel Bethávenbe és ne esküdjete ott, mondva: Él az Örökkévaló“. Tehát Gilgalban és Béth-Élben is az egy élő Isten volt a kultusz célja; az ő neve volt a legszentebb eskü formulája.

És ime mégis a próféták elkeseredetten küzdenek egy forma ellen, melynek nem voltak prófán céljai; mégis mily komoly harcot folytatnak a vallásos lelkület megnyilatkozásának egy módja ellen, melynek csak *visszaélései* háborithatták fel meggyőződésüket.

Nem hiába bocsátottuk előre a prófétizmus vallásos céljainak rövid foglatatját. A bámák útjában állottak ez eszmények valósitásának. És pedig több oknál fogva, mellyel ez óra hátralevő részében behatóbban kell foglalkoznunk, hogy a következő korszak vallástörténeti jelentőségének megértésére kellőleg előkészüljünk.

1. Általános, univerzális, abszolút isteneszme az, melyet a próféták hirdettek, amidőn az egész emberiség durva bálványimádásba volt merülve és hirdették úgy, hogy a zsidó nép e tanítás hordozója, őrzője és megjelenítője legyen a világtörténelemben. Az emberiség sokágu feladatai körében ezt a hivatást tulajdonították e népnek, melynek az volt a kiváltsága, hogy az ő kebelében támadtak e férfiak, kik legelőször szólottak az emberiségnek a *szellemi istenről*, akinek lényét nem kutatták, de kiről érezték, hogy ő a szeretet és szentség, a cheszed és kedussá kútforrása.

Azon szolgálat, mely a bámákhoz fűződött, megfelelt-e a magaszfos eszméknek ?

Az istenség általános világuralma, *erkölcsi viszonya* az emberhez bármely helyen és bármely körülmények között — láttuk, hogy ebben központosul a prófétai hirdetés ; e meggyőződésen nyugszik szerintük az emberi erkölcsnek, az ember lelkiismeretének, reményének és vigaszának sarkpontja. Előmozdították-e, vagy utjában állottak-e a bámák e meggyőződés megszilárdulásának ? Csak *ily* szempontból nézhetette a próféta a bámákat ; és rémülve tapasztalhatta, hogy általuk a végtelen isten, kit az egek és az egek egei nem foglalhatnak magukban, a köznép érületében, melyet féltve féltettek, *helyhez* fűzetik, melyre, avatott voltáért különös tisztelettel tekintenek, mint az Isten jelenlétének, oltalmának, gondviselésének *helyi megjelenítőjére*. Csodálkozzunk-e azon, hogy a kánaáni pogányság rémképe szállott fel minden egyes bámáról ; *helyhez kötött isten*, — képzelhető-e *ily* fogalom a próféták előtt ? És ezt látták ők a bámákban. „Ahány városod, annyi a te istened, Jehúda“, így fogta fel a helyzetet Jeremiás. (2 : 28). ; 11 : 13.)

A kánaánival rokon vallásos formáknak, bár eleve más célhoz fűződtek, megvolt az a rossz következményük, hogy a kánaáni kultusz lényegéből is mindenfélét lassan-lassan beengedének szívárogni Izráel vallásgyakorlatába. Nincsen a vallás terén ártatlanabbnak látszó, de mindamellett veszedelmesebbnek bizonyuló körülmény, mind az idegen formáknak utánzása. A forma rendszerint mélyebb eszmék szolgálatában keletkezik, melyeknek hordozója, kifejezése, sokszor szimboluma. A forma átkölcsönzése majd csaknem elkerülhetetlenné teszi az eszmék átszivárgását is és ezért a vallásért komolyan buzgólkodó férfiak sohasem helyeselhatték az önfeláldozás azon nemét, mely gyakran a javítás, korszerűvé alkotás

cimén szokott tért foglalni : hogy az idegen vallásgyakorlat formái, akárcsak külső okokból, egyenesen átkölsönöztessenek és a saját vallás igényeihez képest átídomíttassanak.

Izráelben a bámákkal együtt járt a kánaáni kultusz mozzanatainak számos elemei. Gilgalban már bálványokat találunk Ehud bíró idejében, ki Izráel megmentőjéül lépett fel Eglon moábita király ellenében. (Birák 3 : 19.) Gilgal volt egyik legnevezetesebb bámája a népnek. Éliás próféta a népet kétkulacsossággal vádolja : Baál és Adónáj között ingadoztak ; (I. Kir. 18 : 21.) s Cefanja próféta még Józsiás király idejében, a vallásos ébredést közvetlenül megelőzőleg, ekként szólott : (1 : 4. kk.) „És kinyujtom kezemet Júda ellen és Jeruzsálem minden lakósa elien és eltüntetem a helyről a Baál maradékát, a bálványozó papok neveivel együtt, akik magas helyeken (háztetőkön) az ég serege előtt borulnak le és akik esküsznek az Örökkévalóra és esküsznek Milkómra.“

E hirdetésben, mint látják, szoros különbség van téve azok között, kik Istentől *teljesen* elpártoltak és azok között, kik Isten és Milkóm között *ingadoznak*. Szemmel látható itt az a nagy befolyás, melyet a kánaáni vallásos formák Izráel még azon részére is gyakoroltak, mely az egy Istentől elpártoltnak nem hitte magát.

Izráel nagy részében a vallásalakulás azon módja következett, melyet a vallástörténetben a szinkretizmus névvel szoktak jelölni : egymástól különböző, tán egymással ellentétes vallások mozzanatainak összevegyülése, békés együttélése anélkül, hogy az ellentét tudata a nép lelkében felébredne. Anélkül, hogy az ellentétes elemek egy új, önálló alakulássá összeolvadnának, szerves egésszé alakulnának, mégis az az elem, mely akár külső anyagi hatalmánál akár belső erejénél fogva túlsúlyra vergődni képes, minden-

esetre döntő befolyást fog gyakorolni még azon elemre is, melyet ugyan nem képes teljesen magába olvasztani, egyéni jellegétől megfosztani, de melynek jelentősége sokkal gyöngébben él a nép tudatában, semhogy minden megzavartatástól mentve s biztosítva lenne.

Ily állapotot teremtett a kánaáni kultusz befolyása a bámák mellett és annál több okuk volt a prófétáknak, szent buzgalmukat a kultusz lokális szétforgácsolása ellen fordítani.

És a vallásos szinkretizmusnak abban a különös csoportban, mellyel mi itt foglalkoztunk, még az a hatása is volt, hogy a környező pogány népektől számos apróbb babonás fogalmak és képzetek is átszármaztak Izráel köznépének szellemébe ; képzetek, melyek homlokegyenest ellenkeztek azzal a tannal, melyért a próféták nem szünnek meg harcolni : az Isten közvetlen viszonyával és kapcsolatával az őt kereső lélekkel. Akik e tant hirdették, éppen úgy, mint azok, akik e tantól vannak áthatva még mai nap, eszmétől, mely a prófétai erkölcsan legnemesebb és a *cheszed* tanának legszorosabb következménye : azok okvetlen megvetői és korbácsolói lesznek mindenféle babonás képzetnek, mely az Isten közvetlenségének hitével meg nem fér. Így az a zsidóság, mely a prófétizmus tanaiban találja gyökerét, az erkölcs nevében küzd az ellen, ami ellen a tudomány a tisztult ismeretek nevében folytatja háboruját. És hogyha még Izráel legsötétebb idejében is a babonás szokások a rabbik heves ellentmondásával találkozunk, e megokolással, hogy ily szokások az „amoriták — azaz kánaáni pogány népek — világnézetére vallanak“, hogyha ugyanezen rabbik a babonás szokások és képzetek ellen a Deuteronomium e szavával harcolnak, hogy „mindenestül az Örökkévalóé, a te istenedé légy“ (18 : 13.) : e nyilatkozatok azon mély meggyőződésnek jelei, hogy a babona nem fér össze azzal

a monotheizmussal, mely a zsidóság világnézetének alapját, sarkpontját és mindenkoron megváltozhatatlan életelemeét alkotja. Legelőször a próféták eleven harca a pogányság ellen ébresztette föl ez összefüggés tudatát (Jezs. 2 : 6. ; Jerem. 10 : 3. ; Miká (5 : 11.) s kiemelete Izráel hivatását, mely szerint válásával a minden babonától megisztult isteneszme *közvetlenségének* hitére alapított világnézetet testessítsen meg. Hisz Hóseás ama szavaiban, melyekből kiindultunk, a babonás szokások gyakorlását egyenesen „Istentől való elpártolás“-nak nevével illeti.

2. A prófétizmus *saját vallásfelfogásának szempontjából* még egy más hátrányt is látott a *bámák kultuszában* : azon jelentőséget tudniillik, melyre általuk a nép teljes életében az áldozatok emelkedtek. Az élet minden fontosabb mozzanata, akár a nyilvános nemzeti életre tartozzék, akár pedig csakis a magános, családi életre vonatkozzék, a lokális bámá vagy helyi oltár köré csoportosítá az embereket, hogy ottan ünnepet üljenek, ünnepélyes cselekedetekkel szenteljék meg a lefolyt eseményt vagy a vállalkozást, melyre készültek. Ez ünnepélyek mindig áldozatokkal voltak összekötve. Az áldozatra szolgáló állat vére az oltár kövére ontatott : ez tette az eledelt avatott eledellé. És, úgy látszik, másféle eledelt nem is ismertek, mint olyat, mely az áldozat jellegével birt. Úgy látszik, — mondom — mert adataink nem oly számosak, hogy az említett tény bizonyosságát általános alakban mernők állítani : de a valószínűség a mellett szól, részint egynéhány irodalmi adatról fogva is, hogy a törvény, mely a régi szokásokat megszünteti, az eledelnek ez általános áldozati természetét egyenesen eltöröli. Mindez amellel bizonyít, hogy valamikor, a törvényt megelőzőleg, vagy talán még vele párhuzamosan is, a törvény folytán megszüntetett felfogás uralkodott légyen. Végül, amint még látni fogjuk, más népek analógiája is azt mutatja, hogy az

eledelnek áldozati természete az ókorban a héberekéhez hasonló körülmények között másutt is a mindennapi élet uralkodó szokása volt. I. Sám. 14 : 32—33. egy elbeszélést találunk, melyből az tűnik ki, hogy a népnek bűnül rótták fel, hogy a filiszteusoktól ejtett zsákmányt, borjúkat, juhokat eledelül használták anélkül, hogy a vérét az oltáron ontották volna ki. Saul király egy nagy követ gördített maga elé, azt oltáru használja és annak, ami még a zsákmányból megvolt, az oltáron ontották vérét, mielőtt eledelül felhasználták. Úgy gondolom, ez igen jellemző s nem elszigetelt adat, melyet a Mózes V. könyvében foglalt törvény élénken megvilágít. Ugyancsak a héber élet szokást világítja meg, bár Midiánról szól, Mózes II. könyvének az a helye, mely szerint Jethró, Mózes apósa, égő áldozatot mutat be, melynek elköltésére meghívja Áront és Izráel minden véneit, hogy egyenek ételt *lifné háelóhim*, Isten színe előtt. (Ex. 18 : 12.) Ez volt az áldomásnak rendes módja a régi időkben. *Isten színe előtt* lehetett csak elkölteni az eledelt; azaz oltárra kellett vinni az állatot és ezzel alkalmassá tenni arra, hogy eledelül szolgáljon. Nem volt szabad — ez a műszó — vérét a földre ontani. Mint-hogy alig volt kerület Izráel területén, melynek közepében szentelt hely, bámá vagy maccéba (kőoszlop), szintén áldozati hely) vagy oltár (mizbéach) nem lett volna, könnyű dolog volt ennek megfelelni, sőt a dolog természetében rejlik, hogy épp ez igény létesített is számos áldozóhelyet.

E viszonyok, mint már mondtuk, nagyjában megegyeznek azokkal az állapotokkal, melyekkel a régi kor egyéb népeinél is találkozunk. Művelődésünk menete által feltámad előttünk a régi görög élet ismerete, azon korból, melynek viszonyait a Homeros-féle eposzokban rajzolt életmód állít elénk. Emlékeznek arra, hogy ez eposzokban az *áldozat*, mellyel a bennük megjelenített társadalom minden-

napi viszonyai között lépten-nyomon találkozunk, nem bir még *hieratikus*, azaz papi jelleggel, hanem csupán egyéni és családi jelleggel. A családi lakomát étel- és italáldozat nyitja meg, az isteneket e lakomáknál jelenlevőknek képelték. Nem pap, hanem a családfő végzi az áldozat bemutatását, valamint az ember minden papi közbenjárás nélkül áldozik, valahányszor fontos vállalatba fog, vagy életének egy-egy végzetes, komoly mozzanatán szerencsésen túlesett. Hányszor van szó Odysseus *spondé*-járól Alkinoos termében, azalatt, hogy Demodokos elénekli az ő dalait! *Spondé*-t mutatott be e kor embere, mielőtt éjjeli nyugvásra tért és Akhilles Patroklos parancsára az áldozatul szánt részeket tűzbe veti. Mintha az istenek adományaiból a köteles hála kifejezéseül nékik egy részt kellene juttatni. Sőt Odysseus társai a héliosi borjuktól sem akarnak előbb enni, míg az isteneknek a szokás által megkívánt áldozatot be nem mutatták. Az egész népet illető áldozatok alkalmával a királlyal vagy a nép egyéb vezéreivel találkozunk, mint a szertartást végrehajtókkal, így Agamemnon, Nestor stb. képviselik a népet az áldozati ritus vezetésében.

És épp ez utóbbi mozzanatra nézve is teljesen megegyező képet nyújt a héberek életmódja a királyok idejében. Mert abban az időben az áldozás nem volt még a papok és a leviták kizárólagos és hivatalos joga. Ők is el voltak foglalva az áldozatok ritusával, de úgy látszik, hogy inkább az állandó sacramok mellett szolgáltak. Családi (*Zevach mispáchá* I. Sám. 20 : 6., 29.) és alkalmi, hogy úgy mondjam, népszerű áldozatokat a családfő mutat be; vagy ha országos ügyről van szó, mely az ünnep tárgya, a vezér, a király vagy más tekintélyes egyén, ki a népet képviseli, áll az oltár előtt, így Gideon, Sámuel (igen gyakran), Saul király, Dávid, Salamon.

„És szerette Salamon az Örökkévalót, járván

atyja Dávid törvényei szerint, csakhogy bámákon áldozott és tömjénezett. És elmegy vala a király Gibeónba áldozni, mert az volt a nagy báma, ezer égő áldozatot áldozott Salamon azon az oltáron.“ (I. Kir. 3 : 4.) Ácház királynak egy külön oltára van, melyen a pap mellőzésével ő végzi az áldozást. De nemcsak a király és a királyság előtt a nép vezérei s nagyjai működnek mint az áldozók a nép nyilvános közös ünnepélyein. Magános áldozatot, melynek csakis családi vagy egyéni vonatkozása volt, a családfő szabadon láthatott el. Manóach, Sámson atyja, Czoreában levő oltárán áldoz (Birák 13:19.). Elkána, Sámuel atyja (I Sám. 1:25.), Absalom, Dávid fia (II. Sám. 15 : 8.), Architophel, a rossz tanácsadó, szülőföldén, Gillóban, „áldozza az áldozatokat“. (II. Sám. 15 : 12.)

Látják, mily nagy szerepe volt az áldozatoknak Izráelben a bámák korában. Ritussá fejlődtek, mellyel az ember Isten jelenlétét és közelségét kívánta elérni, mellyel az eltévedt lélek Istenhez visszatért, mellyel a hálás érzület Istenhez felemelkedni kívánt ; de másrésről ritus volt, mely *mindennapiassága* által középpontja lett a vallásos életnek és gyakorisága, minduntalansága azzal fenyegette, hogy a vallásos élet etikai mozzanatai mellett teljesen eltörpülnek és háttérbe szorulnak ; a kánaánizmussal rokon felfogás által pedig, hogy Isten a felajánlott áldozatot *megkívánja*, az isteneszme tisztaságának elhomályosítása járt. Mindazok szerint, amit a próféták isteneszméjéről hallottak, nem várják-e el, hogy az *erkölcsös isteneszme* hirdetői, a próféták, szünetlen harcot indítanak az áldozatok ellen, amelyek a vallásos élet súlypontját oly cselekvésre vetik, mely nem képes az ő vallásos ideáljaikat általánossá tenni a nép életében ?

És nem csalódnak. Igenis ott találják őket a füstölgő bámák körül halhatatlan protestációikkal, me-

lyekkel ezer évek multán is tolmácsolói maradnak az *igazi zsidó vallásos érzésnek és meggyőződésnek az alakoskodás és képmutatás ellen*; ott találják őket a tömjén és mirrha illatától áradozó oltárok körül azzal az el nem évülő tiltakozással, mellyel még ezer évek multán is a jó lelkek igazi érzését hozzák napvilágra, melyet bármily kenetes furfanggal nem lehet elseté-
títeni, melyet bármily körmönfont okossággal nem lehet elhomályosítani: igenis, nem késett ott előállani Jezsájás, Izráel tanítója, a leghatalmasabb vallásos beszéddel, mely valaha halandó ajkáról hallatszott, melyet e szavakkal kezd: „Halljátok meg egek és figyeljed meg ó föld, mert az Örökkévaló szól“ . . .
És nem hiába keressük ott a későbbi kor szülöttjét, Jeremiást sem: „Minek nekem a tömjén, mely Sebából jő és a jó illatu nád a távol országból, a ti égő áldozataitok nincsenek kedvemre és áldozataitok nem tetszenek nekem“ (Jerem. 6 : 20.) és ugyanezen próféta arra inti népét, hogy az áldozatokat csak közön-
séges eledelnek tekintsék. (7 : 21.)

És tulajdonképen nem az áldozat ténye az, mely a próféták haragját felidézi, hanem azon általánosság és mindennaposság, mely annak, mint az imént látuk, a nép életében jutott és azon vallásos nézet, mely az áldozatoknak az ország számtalan helyén való gyakorlása által a nép szellemében lábba kapott. Ezáltal véltek ugyanis Isten közelébe jutni. Az áldozatnak, melyet az *egész nép* minden alkalommal végezett, a próféták szerint épp e gyakorisága miatt háttérbe kellett szorítania a *lelkületet*, az ünnepélyes érzést. Mert a próféta szerint csakis a lélek tiszta bizodalma által lehet Istenhez közel jutni. (Cef. 3 : 2.). Az áldozat utjában állott az isteni szellemmel való erkölcsi egyesülés ama *közvetlenségének*, mely a prófétai val-
lástanak minden fejlődése mellett mindig közép-
pontjául maradt meg.

Az ember, ha Istennek közelségét keresi, lépjen

eléje szívével és lelkével ; aki azt érzi öntudatában, hogy bűnei által Istentől eltávolodott, az nem fogja őt áldozataival kiengesztelhetni, hanem azzal, hogy szívével és lelkével ismét Isten közelébe jut : *megtér*, amint a próféta mondja, és Isten is visszatér ő hozzá. Bármily mindennaposnak lássék e gondolkozás azon hatalma által, mellyel ezer évek óta, mióta legelőször nyert kifejezést, minden vallásos ember lelkületében él és hat, mindamellett nem mellőzhetjük hallgatással azon eszmék során, melyeket legelőször a zsidók prófétáitól hallott az emberiség ; még pedig oly tökéletes és klasszikus módon, hogy e tant, amint a próféták irataiban hirdetve találjuk, a vallás későbbi fejlődésének s változásainak bármily mozzanata sem tudta a lelki életet termékenyítő új eszmével gazdagítani. A próféták erkölcstanának, mely az isteni eszme erkölcsi hatásának közvetlenségéből indult ki, azon erkölcsi viszonyból, mely az embert az isteni che-szed-el egybekapcsolja, ez erkölcstani világnézetnek szükséges s kikerülhetlen hatása volt ez új eszme, melyet bármily rendszerezés, bármily spekulatív magyarázás, bárhogyan elmélyedő elmélet sem tehet magasztosabbá annál, ahogy ez egyszerű szavakban nyilvánul : „Térjete meg hozzám és én visszatérek hozzátok“. (Mal. 3 : 7.) Az áldozatokat és egyéb engesztelő ritusokat a héberek közösen gyakorolták egyéb népekkel ; nem tudni, mely nép élt azokkal legelőször : az emberi történet legősibb fokain áldozatokkal találkozunk. A *megtérés*, az Isten közvetlenségének eszméjét tudjuk, kik hangoztatták először, tudjuk, kik vigasztalták vele legelőször a törődött emberi lelket, ismerjük azokat, kik legelőször nyitották meg a felocsudás e tiszta forrását az epedő szellemeknek, a megoszlott lelkiismereteknek. A zsidó próféták voltak azok, kik a *tesúbá*, „*megtérés*“ fogalmát fakasztották Istent kereső lelkük mélyeiből. Valamint a megtérő Dávidot a prófétaság régi képviselője azzal

vigasztalja, hogy „im az Örökkévaló eltávolította a te bűnödöt“, (II. Sám. 12 : 13.), úgy Áchábról, a bálványimádó királyról, ki megtérésének jeleit mutatja, az van mondva : „Látod-e, miképen alázta meg magát Ácháb előttem ; minthogy megalázta magát előttem, nem fogom a szerencsétlenséget az ő napjaiban előidézni“. (I. Kir. 21 : 29.) És a próféták ez eszméje : a *tesúbá*, a zsidó vallásos tudat legfontosabb mozzanatai között megmaradt már most mindenkor.

És ők nem hirdettek hiába és ők nem harcoltak eredmény nélkül !

Amit ők égneek és földnek hirdettek, azt meghalotta Izráel, azt szivükre vették apáink. És azzal a pillanattal, hogy meghallgatták és szivükre vették, megjelölték helyüket a világtörténelemben, melyben utódaiknak az a hivatásuk, hogy a prófétai tanítás elevenségét fenntartsák a maga meghamisíttatlan tisztaságában.

A zsidó vallás fejlődéséről szólni, ez, célja találkozásainknak ; és ime, a fejlődés első nagy döntő mozzanatával, amennyire ily rövid átpillantásban lehetséges, megismerkedtünk. Nagy út volt, melyet — úgy hiszem, nem hiába — megtettünk lelkünkben, a kánaáni vallásfelfogás mélységeitől a próféták szellemi vallásainak magaslatáig. És, remélem, nincsen, aki kételkednék benne, hogy fejlődést mutatunk be, harcot, amely a jónak győzelmével végződött. A békének, mely rövid ideig reá következett, meg is volt a maga külső kifejezése, alaki megtestesülése. Józsiás királyban egy férfira támadt a zsidó népnek, aki megértette az ő tanítójának, Jeremiásnak, szavát. Az ő parancsára, melyet Jezsajás idejében Hizkija király törekvése állandó siker nélkül előkészített, összeomlottak a bámák és velük eltűnt az isteneszme helyi szétforgácsolása, eltűnt az áldozatok mindennaposága. Az áldozatok maguk azonban el nem tűn-

hettek még. De egy magasztos forma által, mely biztosította a próféták törekvését, más irányba tereltet-tek. Uralkodó érvényre emelkedett a ritualizmusnak az a mély erkölcsös áthatása, mely Mózes ötödik könyvében tárul eléink. Az áldozatok *egy helyre* központosultak, Józsiás király megteremtette a kultusz koncentrációját Jeruzsálemben.

A *nép* nem áldozott már. Lelkét a vallásos élet forrásának közvetlen fölkeresésére utalá a próféta. A papoknak és levitáknak az ő általuk egységesen végezett szertartást *magasabb eszmékkel* kellett áthatni; erre nem volt alkalmas a szüntelenül áldozó köznép, mely régebb időben Júda és Izráel minden pontján únosuntalan oltárfüstjével zavarta az istenszeme magasztos gondolatát. Most nem ezzel fognak már Isten közelébe jutni. Nem az áldozás az ő dolguk. S hogy többé nem áldoz, ez az ő bölcseségük és belátásuk a népekkel szemben, melyek hallani fognak e törvényekről és ezt mondják: „Ime, mily bölcs és értelmes nép ez a nagy nemzetség, mert hol van egy nagy nép, melynek istene *közlebb* volna ő hozzá, mint az Örökkévaló a mi Istenünk, *bármikor* hijjuk is őt“. (Deut. 4 : 6—7.)

A közvetlen, *mindig közellevő Isten* nem az áldozatokkal megközelíthető. különben pedig távollevő Isten, kinek a bámákon kedveskedtek volt zsiros áldozatokkal és illatos tömjénnel.

A külső kultusz koncentrációja ily értelemben nevezetes forduló Izráel vallásos fejlődésében. De nem a legutolsó.

A történelmi körülmények még más irányba is terelték a vallásos életet. Nemsokára Babel folyói partján találjuk Izráel legjobbjait: Jeruzsálem fel-dúlva, a templom lerombolva, a papok és leviták fog-ságba hurcolva. Most volt az ideje, hogy a prófétai tan elevensége legelőször megbizonyuljon Izráel

életében, a bekövetkezett keserves körülmények alatt.

És nem csalódunk, ha ily erőt tulajdonítunk neki.

Idegen földön szólamlott meg a *vigasztalás* nagy prófétája és eltölté a nép szívet magasztos hirdetésével, mely új életre ébreszté a nép lelkét. És midőn visszatért hazájába, a nép megérett az új fejlődésre, mely a következő nagy korszaknak volt a gyümölcse.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 1321/195. 2. sz.

MTA
KIK

0 00006 14967 3

